

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY PALACKÉHO
V OLOMOUCI

Katedra slavistiky

**RUSKÉ A ČESKÉ FRAZEOLOGISMY
S ARCHAICKÝMI PRVKY**

Russian and Czech idioms with archaic features

Русские и чешские фразеологизмы с архаическими элементами

(Diplomová práce v českém jazyce)

VYPRACOVALA: Bc. Kateřina Horáčková
VEDOUCÍ PRÁCE: prof. Ludmila Stěpanova, CSc.

2016

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně a uvedla všechny použité prameny.

V Olomouci, 30. 2. 2016

---

podpis

Děkuji prof. Ludmile Stěpanové, CSc. za odbornou pomoc, konzultace, rady a věcné připomínky, které mi během zpracovávání diplomové práce poskytla.

OBSAH

ÚVOD	6
1 TEORETICKÁ ČÁST	8
1.1 Frazeologie	8
1.2 Frazeografie	12
1.3 Frazém	16
1.3.1 Charakteristika frazému	16
1.3.2 Kritéria frazému	19
1.3.3 Struktura frazému a jeho komponenty	22
1.3.4 Klasifikace frazémů	22
1.3.5 Sémantická charakteristika frazému	25
1.3.6 Stylistické využití frazémů	25
1.3.7 Původ frazémů	26
1.4 Rozvrstvení slovní zásoby ruského a českého jazyka	27
2 PRAKTICKÁ ČÁST	29
2.1 Excerpovaný materiál	29
2.2 Ruské frazémy	30
2.2.1 Kritéria pro třídění frazémů	30
2.2.2 Klasifikace dle původu archaického komponentu	30
2.2.2.1 Frazémy s prvky praslovanskými	30
2.2.2.2 Frazémy s prvky staroslověštiny a církevní slovanštiny	32
2.2.2.3 Frazémy s prvky staroruskými	33
2.2.3 Klasifikace podle druhu archaického komponentu	35
2.2.3.1 Frazémy s fonetickými archaismy	35
2.2.3.2 Frazémy s morfologickými archaismy	37
2.2.3.2.1 Morfologické archaismy u verb	38
2.2.3.2.2 Morfologické archaismy u pronomin	39
2.2.3.2.3 Morfologické archaismy u substantiv	40
2.2.3.2.4 Morfologické archaismy u adjektiv	42
2.2.3.2.5 Morfologické archaismy u prepozic	42
2.2.3.2.6 Morfologické archaismy u numeralií a adverbii	43
2.2.3.3 Frazémy se syntaktickými archaismy	43

2.2.3.4 <i>Frazémy s lexikálními archaismy</i>	46
2.2.3.5 <i>Frazémy se sémantickými archaismy</i>	50
2.3 <i>České frazémy</i>	56
2.3.1 <i>Frazémy s lexikálními archaismy</i>	56
2.3.2 <i>Frazémy s historismy</i>	60
2.3.3 <i>Vybrané archaické jevy foneticko-morfologické</i>	62
ZÁVĚR	64
РЕЗЮМЕ	68
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	77
PŘÍLOHY	80
1 Ruské frazémy	80
2 České frazémy	87

ÚVOD

Pro svou diplomovou práci jsem si vybrala lingvistické téma Ruské a české frazeologismy s archaickými prvky. O frazémy a jejich diachronní aspekty se zajímám především proto, že nám tyto jednotky do současnosti dochovávají relikty dřívějších podob jazyka a nabízejí nám tak možnost nahlédnout a ponořit se právě do starých vývojových etap jazyka, ať už ruského nebo českého. Znalost lingvistických jevů a procesů, které se v průběhu vývoje jazyka uskutečnily, nám zase pomáhá blíže porozumět jeho současnému stavu. Díky frazémům se tak dovídáme mnohé nejen o historii jazyka jako takového, ale i o historii života i smýšlení dřívějších národů a obyvatel nejen slovanského území. Cílem práce je tedy vyhledat v ruské a české frazeologii frazémy s archaickými prvky, klasifikovat je a provést jejich analýzu.

Z důvodu mé specializace na ruskou i českou filologii byly do konceptu zařazeny frazémy jak ruské, tak i české. Ruským je však věnována pozornost především, české frazémy jsou zpracovány z hlediska archaických jevů pouze výběrově. Základním materiálem pro zpracování diplomové práce tvoří 310 ruských a 288 českých frazémů. Pramenem pro excerpci ruských frazémů byl slovník kolektivu Bierich, Mokienko, Stěpanova: *Русская фразеология – историко-этимологический справочник* a české frazémy byly čerpány z bibliografie L. Stěpanové: *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů*. Vyexcerpovaný materiál byl dále tříděn, klasifikován a komentován.

Diplomová práce obsahuje dvě části, teoretickou a praktickou. Teoretická část se zabývá frazeologií jakožto lingvistickou disciplínou, tj. jejím vývojem, terminologií, pozicí v systému věd a odvětvím – diachronní frazeologií. Dále je popsána nauka frazeografie, následují přehledové kapitoly o osobnostech, jejich bodech zájmu a o výsledcích bádání v oblasti ruské i české frazeologie a frazeografie. Druhý úsek teoretické části se zabývá základní jednotkou frazeologie, tj. frazémem. Je zde charakterizován, dále např. popsána kritéria frazému, jeho struktura s komponenty, původ frazému či charakterizováno stylistické využití frazémů. Poslední kapitola teoretické části diplomové práce se zabývá rozvrstvením slovní zásoby ruského a českého jazyka, a to především z diachronního hlediska. Jsou zde vyjasněny termíny *archaismus* a *historismus*.

Praktická část již přímo vychází z vyexcerpovaného materiálu. Jako první je rozpracován ruský materiál. Jak již bylo zmíněno, jedná se o hlavní bod zájmu praktické části diplomové práce. V následných kapitolách jsou ujasněna kritéria pro třídění vyexcerpovaných frazémů, na základě kterých jsou vypracovány dvě klasifikace, a to dle původu archaického komponentu a dle druhu archaického komponentu. Jednotlivé skupiny frazémů s danými archaickými jevy jsou dále blíže charakterizovány a komentovány. Postup třídění českých frazémů se odvíjel velmi podobně. Na rozdíl od ruských frazémů však český materiál není zpracován tak komplexně, rozebrány a blíže komentovány jsou pouze výběrové oblasti archaických prvků, a to frazémy s lexikálními archaismy, frazémy s historismy a s vybranými foneticko-morfologickými archaismy.

V závěru diplomové práce jsou shrnuty a zhodnoceny výsledky bádání nad excerpceci z jednotlivých jazyků. Vzhledem k tomu, že se v případě ruštiny a češtiny jedná o jazyky příbuzné, je na ruské a české frazémy nahlíženo ve styčných oblastech také z komparativního hlediska.

1 TEORETICKÁ ČÁST

1.1 Frazeologie

Charakteristika frazeologie

„Фразеология украшает нашу речь, делает её живой, образной, эмоциональной. Кстати, употреблённый фразеологизм вызывает улыбку.“ (Talickaja 1998: 68)

Termíny frazeologie a idiomatika se používaly dříve pouze v deskriptivním smyslu, označovaly různé příručky prakticky i teoreticky zaměřené, až později byly chápány jako označení lingvistické disciplíny.

Pojem *frazeologie* je možné chápat ve více významech. Stěžejní jsou pro naši práci významy „... část jazykovědy, která studuje frazémy...“ (Stěpanova 2004: 7) a „... souhrn samotných frazémů neboli frazeologických jednotek.“ (Stěpanova 2004: 7). Stejně výklad termínu chápe i J. Talickaja. Vně terminologie se pojem *frazeologie* také používá „... k označení specifického způsobu vyjadřování určitého jednotlivce nebo výrazových prostředků konkrétních oborů (politologická frazeologie apod.)...“ (Stěpanova 2004: 7)

Frazeologie se zabývá studiem frazémů všech jazykových úrovní, především studiem víceslovných lexémů, jejichž počet značně převyšuje frazeologické jednotky spadající do ostatních plánů jazykového systému. Nejde tedy o zvláštní jazykovou rovinu, ale o „...oblast ustálených anomálních kombinací, která je komplementární k oblasti pravidelných kombinací jazykových jednotek všeho druhu a na všech relevantních rovinách.“ (ESČ, Čermák 2002: 142) Frazémy mohou dnes odrážet i pozůstatky dříve běžných kombinací, které se již v dnešním jazyce nevyskytují.

Lingvisté se v rámci frazeologického bádání snaží popsat a objasnit charakteristické vlastnosti frazému, jeho definici, ale také např. odhalit, kam až sahají hranice frazeologie jako takové. Dále se badatelé specializují na konkrétní problematiku, např. v oblasti frazeologie konvenční a přirozené, problematiku překladu frazémů, problematiku osvojení frazémů, komparativní frazeologii či frazeologii etymologickou a historickou.

Jak bude zmíněno níže, frazeologie je dnes již rozvitou disciplínou, přesto stále ještě nebyla vypracována jednotná terminologie oboru.

V úzkém smyslu slova někteří lingvisté místo termínu frazeologie používají výraz idiomatika, v ruské tradici se dříve používal termín *поговорка* (čes. „rčení“).

Vedle termínu frazeologie a idiomatika nesmíme opomenout pojem *frazeografie*. Termín označuje speciální větev lexikografie, která se specializuje na sestavování

frazeologických slovníků, jedná se tedy o deskripci frazeologických dat, tzn. vlastní popisnou frazeologii. Frazeografii bude věnována samostatná kapitola.

Druhou větví frazeologie je *paremiologie*, která popisuje přísloví. Dlouho k frazeologii ale přiřazována nebyla, přísloví byla totiž chápána jako doména etnografická, nikoliv lingvistická.

Problematika terminologie

Termíny *frazeologie* a *idiomatika* se nachází i v řadě jiných jazyků. Původ obou je řecký. Termín frazeologie pochází z moderního latinského výrazu *phraseologia*, což je přejato a odvozeno od řeckého slova *phrasis* ve významu „fráze“, „způsob vyjádření“. Původně tedy termín označoval nauku o způsobech vyjadřování. Termín se poprvé v češtině objevil v letech 1820-1864.

Termín *idiom* pochází z řeckého slova *idióma*, což označovalo „osobní zvláštnost, především jazykovou“. Termín v češtině spolehlivě zaznamenává až Ottův slovník naučný ve 20. století. Dodnes nejsou tyto dva termíny jasně rozlišeny a teprve poměrně nedávno se oba začaly užívat paralelně. Termín *frazém* klade důraz na formální stránku kombinace, *idiom* označuje stránku sémantickou.

Čermák se ve své knize *Idiomatika a frazeologie češtiny* (Čermák 1982: 14) zamýšlí nad vhodností termínu *frazeologie*. Uvádí cizojazyčné ekvivalenty: něm. *Redensart*, fr. *locution*, anglosas. *idiom* a *idiomatika* a zdůvodňuje jejich nevhodnost, stejně tak ale vyvrací i správnost a vhodnost termínu *frazeologie*. Vytýká především jeho souvislost s termínem *fráze*, který má dle něj pejorativní odstín a odborně je využíván v jiné oblasti. *Frázi* chápe jako ustálený konverzační výraz, který je vnímán jako otřelý a sémanticky prázdný, a hovoří se o jeho nedefinovatelnosti. Jiné pojetí fráze zase uplatňuje generativní gramatika. Ne zcela přesvědčeně se autor staví také k výrazu *idiomatismus*, jako nevhodný považuje i termín používaný v ruské tradici, *frazeologismus*, který asociuje původ slova. (Čermák 1982: 13) V české tradici dříve používaný termín *frazeologická jednotka* autor přímo označuje jako „neohrabaný“.

Vývoj frazeologie

Za zakladatele samostatné disciplíny frazeologie je považován švýcarský vědec Charles Bally, žák „otce“ současné lingvistiky F. de Saussura. Jako první se snažil vydělit frazeologii jako samostatnou disciplínu a popsat její místo v systému věd. Ve své knize *Traité de stylistique française* vydané v Paříži v r. 1951 zahrnuje frazeologii do

oblasti stylistiky. Dle Ballyho má frazém základní obecnou vlastnost, a to možnost nebo nemožnost nahradit jednoduché slovo, nazvané slovo-identifikátor. Přitom tento slovní identifikátor nemůže mít naprosto stejný význam jako frazém, protože řečová fakta nikdy nebývají absolutními synonymy. Tato teorie Ch. Ballyho se stala teoretickým východiskem např. pro bádání V. V. Vinogradova. (Stěpanova 2008: 21)

V. Čermák odmítá Ballyho za zakladatele frazeologie považovat a zažité tvrzení hodnotí jako za zkreslené. Čermák zdůrazňuje velmi dlouhý a různorodý vývoj oboru, který má dlouhou tradici, Ch. Bally se pouze pokusil podat určitý přehled části frazeologie. Nebyl však v tomto směru badatelem jediným. (Čermák 1982: 13)

O disciplíně se hovořilo už v předminulém století. Před Ballym rozpracovává teorii slovních spojení J. van Ginneken na počátku dvacátého století. Zabývá se konstrukcemi jak volnými, tak i ustálenými (automatizovanými). Zřejmě první samostatnou monografií o idiomatice je však práce L. P. Smitha z Anglie. Dílo bylo vydáno v roce 1923 a reflektuje velký anglický zájem o disciplínu. V té době zde také vyšlo nejvíce idiomatických slovníků, sbírek, příruček apod.

Vlastní frazeologické bádání se dle Čermáka začalo osamostatňovat a dotvářet se do podoby, jakou známe dnes, až po druhé světové válce. Jako důležité osobnosti pro tuto oblast jmenuje Ch. Hocketta a v Rusku již výše zmíněného V. V. Vinogradova. Po bádání těchto lingvistů nastává velký rozmach disciplíny v dnešním smyslu slova. (Čermák 1982: 15) Autonomní vznik a vývoj frazeologie lze tedy řadit až ke konci dvacátého století, kdy první monografií v Česku bylo dílo *Idiomatika a frazeologie češtiny* F. Čermáka z r. 1982.

Frazeologie v systému věd

„Společná nominativní funkce frazémů a idiomů všech typů řadí oblast frazeologie a idiomatiky do lexikologie; v dalších ohledech však má specifickou souvislost s řadou dalších disciplín, včetně nejazykových.“ (ESČ, Čermák 2002: 143)

Z lingvistických disciplín se na tvorbě frazémů v minulosti podílely syntax i morfologie. Jejich anomálie vznikaly postupně, a to především s ustalujícím se územím frazémů a změnami v samotném jazykovém systému. Syntax např. zkoumá valenci, která se už v pravidelné skladbě nepoužívá, ve frazémech však ano (např. *ležet něčím*). Frazeologie má také styčné body s fonologií, a to především v oblasti specifické intonace, kterou frazeologické jednotky oproti běžné řeči disponují. Frazeologie je důležitým prostředkem stylistiky i rétoriky. Rozdíly mezi významem komponentů

frazému a frazému jako celku zkoumá lingvistická sémiotika. Nezřídka řeší např. případ, kdy frazém denotát má, jeho komponenty už ale nikoliv (např. *vydat všanc něco*).

Frazeologie má vztah k mnohým dalším vědeckým disciplínám, zvláště pak společenským. Díky svým pojmenovávacím jednotkám frazeologie „...zachycuje a mapuje, často s nepřekonatelnou výstižností, mnohé společenské jevy, vztahy, ale také události, zkušenosti a normy, kam sice odborná terminologie nedosahuje, které však přesto svou obecnou platností a závažností jazykové vyjádření potřebují.“ (Čermák 1982: 15)

K příslovím má blízký vztah etnografie. Do určité doby to byla také jediná disciplína, která se zkoumáním tohoto jevu zabývala, jazykovědný pohled na problematiku byl oceněn až později. Jak pořekadla, tak etnografie mají velmi blízký vztah k lidové filosofii, reáliím, řemeslům, starým zvykům, pověrám i k náboženství.

Frazémy se také velmi uplatňují v literatuře. Řeč je především o frazémech metaforických, obrazných, názvech různých románů, dramát a podobně (např. *hra Wericha a Voskovce: Nebe na zemi*). V minulosti byla frazeologie hojně používána v malířství pro označení děl zaměřených na antická a biblická témata.

Mnohé frazémy popisují a vyjadřují oblast citového prožívání člověka, proto je nutné zmínit u frazeologie její vztah k psychologii. Lidé využívali frazémy pro popis jinak nepojmenovaných a smíšených situací, pocitů, přesto však velmi častých. Díky frazeologickým jednotkám tak lidé mohli velmi ekonomicky pojmenovávat složitější i dobře známé skutečnosti týkající se forem chování člověka, jeho duševních vlastností, projevů psychiky apod. Uveďme např. frazémy označující psychické a paměťové procesy, např. *lovit v paměti, sypat něco z rukávu, střílet od boku*; intelektuální vlastnosti (např. *mít otevřenou hlavu, ума палата у кого*), povahové vlastnosti (např. *dřít někomu kůži z těla*). Využití frazémů pro označení psychologických jevů dokazuje fakt, že frazeologie nemá až sekundární nominativní funkci. Jako primární zdroj pojmenování slouží v případech, kde pravidelný jazyk selhává a nevyhovuje. Ne vše v jazykové komunikaci dokáže pravidelný jazyk zcela přesně pojmut, frazémy tuto funkci v určitých situacích zastupují lépe. Jejich pozice v jazyce není tedy vždy periferní.

Frazémy jako např. čes. *pospíchej pomalu* vyžadují účast poznatků vědní disciplíny logiky. Často se setkáváme s frazémy, kde jsou běžné logické vztahy narušeny, jako je i v tomto případě.

Dále je možné zmínit vztah frazeologie k historii. Frazémy mnohdy odráží jak historické postavy a události oficiální i méně oficiální, tak i např. aktuální politické

a společenské dění, výsledky vědy apod. Tyto jevy do národních frazémů vstupují zcela běžně, jak poznamenává Čermák, historie je jeden z velkých zdrojů frazeologie (Čermák 2007: 15) Míru důležitosti historické události, která byla zvěčněna ve frazému, lze určit jen těžko.

Diachronní frazeologie

I když se frazeologie jako samostatná disciplína začala prudce rozvíjet až ve dvacátém století, bádání dosáhlo do dnešní doby hodnotných a obsáhlých výsledků, např. v oblasti gramatických vlastností frazémů, jejich struktury, sémantické sepnutosti komponentů, jejich užití v textu atd. Neprobádanými zůstaly např. otázky týkající se diachronních aspektů frazeologie. Propast mezi synchronní rozpracovaností frazeologie a nedostatečným studiem diachronního aspektu se dle L. Stěpanové s rozvojem frazeologie jakožto lingvistické disciplíny neustále prohlubuje. V. Mokienko vidí příčinu v tom, že se frazeologie začala rozvíjet v době, kdy už historická jazykověda ustoupila do pozadí a na jazyk se začalo pohlížet především ze synchronního hlediska. Před rozvojem disciplíny byla zkoumána rčení etnografy, mytology a folkloristy. Dnes se snaží zájem o diachronní frazeologii prohloubit práce B. Larina, N. Tolstého, V. Mokienka, L. Stěpanové, A. Fedorova, L. Kostučukové, J. Soloduba, H. Burgera, A. Linke, J. Mlaceka, J. Skladané aj. Např. B. Larin se ve svých pracích opírá o přísnou lingvističnost a diachronickou logiku vymezování jednotlivých etap analýzy. L. Tolstoj se zabývá rekonstrukcemi praslovanské frazeologie, V. Mokienko ve svém bádání rozpracovává metodologii diachronního studia frazeologie. Dokázal například, že ve sporných etymologiích mají lingvistické faktory větší váhu než faktory vnějazykové. Tímto směrem se také ubírá současná historická frazeologie. Za základ bádání považuje lingvistické faktory, teprve posléze obrací pozornost na extralingvistické informace. (Stěpanova 2003: 10)

1.2 Frazeografie

Dle Čermáka patří frazeografie v aplikované lingvistice k nejnovějším disciplínám. (Čermák 2007: 617) Frazeografie je ukázkou případu, kdy u disciplíny předcházela praxe teorii.

Frazeologii Čermák definuje jako „... oblast aplikované frazeologie a idiomatiky zabývající se popisem frazeologie a idiomatiky a principy tohoto popisu.“ (Čermák 2007: 617) Mnohými přístupy se frazeografie překrývá z lexikografií.

Frazeologické slovníky se zásadně liší v pojetí frazeologických řešení. Autoři se přiklánějí k jednomu z následujících řešení: frazeologie je uváděna v jednoslovném lexikálním hesle, které vzniklo po rozložení polysémie frazému (v tomto přístupu se autoři mylně domnívají, že z libovolného frazému lze určit význam jeho komponentů) nebo je uvedena souhrnně ve zvláštním oddílu hesla až na jeho konci (což se od prvního přístupu liší pouze v tom, že se frazémy hromadí na konci hesla). Avšak ani jeden přístup neodráží skutečnou povahu frazeologie.

Z. Leonovičová zdůrazňuje následující základní pravidla, dle kterých by měl být frazeologický slovník sestaven. Pro usnadnění hledání frazémů ve slovníku je třeba, aby dané slovní spojení bylo ve slovníku tolikrát, kolik má ve své struktuře komponentů, včetně vidových variant či lexikálních variant frazému. U každého písmene slovníku jsou umístěny frazémy v abecedním pořadí jeho komponentů. Za každým uvedeným heslem následuje poznámka určující stylistickou platnost, historickou poznámku, emociální nebo expresivní charakteristiku frazému. Následuje výklad lexikálního významu frazému, bývají zde uvedeny i jiné formy daného frazému. Závěr výkladu hesla obsahuje citáty, ve kterých jsou frazémy uvedeny ve vhodném kontextu. (Leonovičová 1980: 79)

Každé heslo neboli heslová stať má několik složek. Je možné vyčlenit složky obligatorní, tzn. nutné, a fakultativní. K obligatorním složkám patří lemma, tzn. invariantní podoba frazému, jeho strukturní funkce, slovnědruhová platnost a sémantika, stylová charakteristika a gramatická charakteristika. Nesmí chybět také sémantika kontextu frazému a tzv. frazeografická poznámka, která představuje doplňkový oddíl slučující informace různého druhu. Je zde možné nalézt další informace o formě (např. zvláštních variantách frazému), významu či funkci. V tomto oddílu se vyskytují informace o diachronní stránce frazému, především o jeho etymologii. Jak již však bylo zmíněno výše, diachronní oblast frazeologie je zatím málo probádaná.

Fakultativní můžou být např. informace o strukturních transformacích frazému, jeho synonymech, opozitech a ekvivalentech (vč. cizojazyčných).

Klasifikace frazeografických slovníků zcela odpovídá tradiční klasifikaci slovníků lexikografických. Můžeme tedy vydělit následující druhy slovníků: encyklopedické a jazykové, diachronní a synchronní, jednojazyčné a vícejazyčné, vícejazyčné normativní a deskriptivní, alfabatické a nealfabetické, retrogradní a frekvenční, grafické a onomaziologické, aj.

Pro naši práci je důležité přiblížit slovníky diachronní. Historické nebo etymologické slovníky zachycují původ frazému nebo danou historickou etapu. Čermák ve své

publikaci z r. 2007 tvrdí, že tento typ frazeologických slovníků v pravém smyslu slova doposud neexistuje. (Čermák 2007: 619) V ruské frazeografii můžeme jako zástupce uvést slovník *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*, který vyšel v r. 2005 kolektivu autorů A. K. Bierich, V. M. Mokienko a L. I. Stěpanova.

Třisvazkový *Slovník české frazeologie a idiomatiky* od kolektivu autorů F. Čermák, J. Hronek a J. Machač se řadí ke slovníkům sémaziologického, tzn. výkladového typu. Je to slovník jazykový, synchronní, jednojazyčný, deskriptivní, alfabertický a celonárodní.

Ruská frazeologie a frazeografie

Velký převrat ve studiu ruské frazeologie znamenaly práce V. V. Vinogradova. Z dalších ruských frazeologů můžeme zmínit B. Larina, A. Babkina, V. Žukova, A. Molotkova, A. Fedorova, V. Telijovou, V. Mokienka, A. Fedorova, N. M. Šanského, V. L. Archangelského, A. V. Kunina, I. I. Černyševa, D. N. Šmeljova aj.

V ruské lexikografii byl opublikován např. sborník Maksimova, *Крылатые слова*, který vyšel v roce 1891. Z. Leonovičová jej hodnotí jako velmi zajímavou práci, avšak bez vědeckého charakteru. Etymologie výrazů je mnohdy lživá a výklady významů slovních spojení jsou velmi subjektivní. Popsaný materiál není nijak klasifikován, což ovšem nemění fakt, že je dílo velmi cenné pro bohatost obsaženého materiálu. (Leonovičová 1980: 78)

Materiálově bohatšími a také vědečtějšími jsou sborníky M. N. Michelsona *Русская мысль и речь. Свое и чужое, Опыт русской фразеологии, Сборник слов и уносоканий*. Kromě okřídlených slov sborník obsahuje i citáty z umělecké literatury. Neobsahuje však pouze fráze ruské, ale také z jiných jazyků. U frazémů přejatých z jiného jazyka uvádí Michelson informace o původním cizojazyčném tvaru frazému.

V r. 1967 vyšel *Фразеологический словарь русского языка* pod redakcí A. I. Molotkova, který už představuje dle Z. Leonovičové dobrou a seriózní příručku pro všechny, kteří studují ruský jazyk, především pro cizince, budoucí filology rusisty.

Od r. 1977 dodnes je v Rusku velmi aktivní seskupení badatelů z různých zemí, např. Ruska, Ukrajiny, České republiky, Bulharska, Srbska aj., *Фразеологический семинар проф. В. М. Мокиенко*, který funguje při instituci Межкафедральный словарный кабинет им. проф. Б. А. Ларина na Filologické fakultě Petrohradské státní univerzity. Seminář se zaměřuje na obecnou a slovanskou frazeologii, dialektickou a areálovou frazeologii slovanských jazyků, srovnávací i historickou frazeologii, frazeologii v uměleckém a publicistickém textu, frazeologii substandardu, problematiku překladu

frazeologie, sestavování frazeologických slovníků slovanských jazyků aj. Z představitelů je možné uvést např. V. M. Mokienko, A. Biericha, E. I. Zinovjevovou, L. K. Nikolajevovou, E. I. Seliverstovou, E. I. Zykovou, S. S. Volkova, T. G. Nikitinovou, L. I. Stěpanovou a další. Mnozí z jmenovaných jsou profesory na různých evropských rusistických či slavistických katedrách, stejně jako např. prof. A. M. Arkhanhelska, která se zabývá frazeologií ukrajinskou, ruskou a českou.

Česká frazeologie a frazeografie

Některé frazeologické a idiomatické výrazy, ale bez bližšího označení, zachycuje Jungmannův *Slovník česko-německý* z r. 1835. Zároveň s ním se již objevovaly snahy vyčlenit tuto jazykovou oblast do samostatných prací, vznikly např. *Versuch einer böhmischen Phraseologie* J. M. Sychry v letech 1821 – 1822, dále např. *Česká frazeologie* J. Šacha z r. 1862 či stejnojmenná publikace F. Šebka z r. 1864. Tyto práce se však soustřeďovaly především na otázky správného užití slov, s dnešním chápáním frazeologie a idiomatiky měly společného málo. Měly značně puristické ladění, primárně byly zamýšlené jako doporučení správného úzu, a to především slovesné rekece. Skutečná frazeologie v dnešním smyslu se objevuje jen výjimečně, a to v díle Šebka. Jako první knihu odpovídající dnešnímu smyslu disciplíny lze uvést *Česká pořekadla* F. L. Čelakovského, která představuje sbírku nacházející se pouze ve stínu monumentální sbírky tohoto autora, *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* z r. 1852. Příslovími se dále zabývali např. Smil Flaška, Jan Blahoslav, Jakub Srnec z Varvažova či Jan Amos Komenský. Z obrozenců pak Josef Dobrovský, aj.

Jako ve světě, tak i v Čechách přišel hlavní rozvoj frazeologie až ve dvacátém století. Staročeské i novočeské frazémy se snaží postihnout Václav Flajšhans, po němž zůstala nedokončená dvoudílná práce *Česká přísloví. Sbírká přísloví... Přísloví staročeská A.N, O-Ž*. Přínos Flajšhanse se projevuje především v jeho sbírce citátů různých osobností, hlavně neliterárních.

Po něm vydává dílo *Slovník českých vazeb a rčení* v r. 1916 Jan Mašín. Publikace obsahuje soupis nevětných frazémů přibližujících se dnešnímu chápání frazému. Následně vychází až v roce 1947 publikace Jaroslava Zaorálka *Lidová rčení*. Slovníková publikace zachycuje nevětné frazémy se stručným komentářem k jejich významu a údaj o pramenu. Jako slabinu knihy Čermák vytýká evidenci výrazů živých i už dávno neživých.

V osmdesátých letech minulého století se stala frazeologie velmi přitažlivou disciplínou a na našem území začaly vznikat i popularizační práce, především soustřeďující se na původ frazémů. Jmenujme např. dílo Jindřicha Pokorného: *Zakopaný pes, aneb o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví* z r. 1971 či malířsky ztvárněné frazémy od Josefa Lady v knize *Ilustrovaná frazeologie* (1971).

V osmdesátých letech minulého století se začínají projevovat snahy popsat celou současnou českou frazeologii včetně přísloví, a to v publikaci F. Čermáka a J. Hronka z r. 1982, *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (SČFI). Doposud vyšly svazky *Přirovnání*, *Výrazy neslovesné*, *Výrazy slovesné* a *Výrazy větné*. „SČFI podává poprvé systematický popis významu, kontextu užití i funkce frazému i s jejich textovými restrikcemi, anomáliemi a transformacemi, zachycuje však také řadu dalších rysů, např. i synonymii a cizojazyčné ekvivalenty ve čtyřech evropských jazycích.“ (Čermák 2007: 485) Novinkou ve slovníku je také sémantický rejstřík. *Slovník české frazeologie a idiomatiky* obsahuje zhruba 2 400 přirovnání, 4 800 nominálních, adverbiálních a gramatických výrazů a 9 900 výrazů slovesných.

V české a slovenské lingvistice se frazeologií dále zabývali a zabývají např. J. V. Bečka, M. Čechová, R. Blatná, J. Mlacek, J. Skladaná, P. Ďurčo, M. Jankovičová a další.

1.3 Frazém

1.3.1 Charakteristika frazému

Otázka obecné definice frazému je neustále otevřená. Např. Telijová prohlásila, že žádný pokus o obecnou definici frazému nemůže být úspěšný. V dnešním frazeologickém bádání jako i v jiných disciplínách je zdůrazňován mnohoaspektový přístup.

V souvislosti s frazeologií se používá také termín *idiomatika*. Jednotky těchto disciplín, tzn. *frazém* a *idiom*, je nutné rozlišit. Čermák uvádí, že o *frazému* hovoříme tehdy, když analyzujeme kombinatorický útvar z formálního hlediska. Termín *idiom* je možné použít, pokud provádíme sémantickou analýzu útvaru, zkoumáme jeho sémantické rysy. (Čermák 2007: 33)

Základní jednotkou frazeologie je *frazém*, jako synonyma pro termín se používají výrazy *frazeologická jednotka* (rus. фразеологическая единица) a nebo *rčení* (rus. поговорка). O *rčení* hovoříme v případě, pokud se jedná o nevětnou strukturu. V případě

větné struktury útvaru se tradičně používá termín *přísloví* či *pořekadlo*, popř. *pranostika*; do této skupiny by bylo možné zařadit i různé formule aj. Zvlášť lze vyčlenit *přirovnání* a *binomiály* (tj. kolokační frazém či idiom, který má ve své struktuře dva komponenty téhož druhu, někdy i identické formy a většinou má nominální povahu. Bývají to velmi staré struktury, které jsou rozšířené v mnoha jazycích, např. *pes a kočka*.), ty ovšem mohou obsahovat i nefrazémy. Většina frazémů však zvláštní tradiční označení nemá, na vědecké rovině jsou vyčleňovány tedy pouze dle funkce jako frazémy dané roviny. (Čermák 2007: 33)

V. Čermák rozumí pod termínem *frazeologická jednotka* „... takové ustálené a reprodukovatelné spojení slov, popř. jiných jednotek, jehož význam je zpravidla (zčásti nebo zcela) neodvoditelný z významu jeho složek a které je svou povahou víceméně jedinečné v tom smyslu, že některá z jeho složek (popř. žádná) stejným způsobem v jiném spojení nefunguje, popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jiném.“ (Čermák 1982: 17) Ve své knize z r. 2007 však upřesňuje, že tato definice slouží především k identifikaci frazému a idiomu. Definici následně zobecňuje: „...je (...) frazém a idiom takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky).“ (Čermák 2007: 32) Jako prvek je zde myšlena běžná jazyková jednotka jakékoliv roviny jazykového systému, příp. určitá podoba, forma této jednotky.

Frazém je vždy jednotkou anomální, vymykající se běžným jazykovým sémantickým a nebo gramatickým pravidlům. (Čermák 2007: 13) Jsou to „... hotová pojmenování nejrůznější ustálené kombinace většinou tvarů slov, ale i prvků a jednotek jiných“. (Čermák 2007: 13)

V. Čermák podtrhuje následující vlastnost frazémů: „Charakteristickou zvláštností a podstatou frazeologie však je, že tu jsou platnost a fungování principů založených na pravidlech známých odjinud z jazyka zrušeny a nelze je pak ani pro analýzu systematicky využít: co tu vypadá jako pád, funkčně pád není, co se zdá být objektem verba, jím není...“ (Čermák 2003: 26) Anomálie tedy Čermák chápe jako vše, co je stavěno do kontrastu k sémantickým a formálním poměrům pravidelného jazyka.

Frazém je specifické pojmenování, které se případnou modifikací pouze aktualizuje, ale netvoří se jako pravidelná pojmenování. Proměnlivost vývoje frazému je možné sledovat v jeho variantách. Čermák tvrdí, že až každý čtvrtý frazém má svou formální variantu. Variantu chápe následovně: „Varianta je taková ustálená či neustálená obdoba, tj. relativně malá formální nebo sémantická podoba frazému, která nemění jeho funkci

a v zásadě ani podstatu významu,...“ (Čermák 2007: 40) Rozlišuje varianty ustálené (systémové) a varianty neustálené, autorské. Variantnost zahrnuje jevy lexikální, morfologické, syntaktické, popř. i fonologické. Někdy je možné určit jednu z variant frazému jako základní, reprezentativní. Určit tento tzv. *invariant* je ale velmi složité. Může to být neutrální, bezpříznakový tvar (což bývá nejčastěji např. infinitiv, nominativ) nebo pokud není možné takovýto invariant nalézt, pak se pracuje s tvarem nejčastěji používaným.

L. Stěpanová uvádí, že má frazém následující základní charakteristiky: víceslovnost, ustálenost, reprodukovatelnost a sémantickou celistvost. (Stěpanova 2003: 8) Takto chápají frazém i další členové Petrohradského frazeologického semináře, Mokienko, Bierich, Volkov a Nikitina. Jejich definice frazému tedy zní: „...под фразеологической единицей будет пониматься относительно устойчивое, воспроизводимое, экспрессивное сочетание слов, обладающее, как правило, ценостным значением.“ (Stěpanova 2008: 12) Výše zmínění frazeologové především kladou důraz na relativnost uvedených vlastností frazému. Problematika vydělení základních příznaků frazému bude rozebrána níže.

Frazeologické výrazy je nutné hledat ve všech jazykových rovinách jakožto zákonitý protějšek běžných pravidelných kombinací jazykových jednotek. Prostý soubor slov v jazyce nestačí pro potřebu člověka pojmenovávat nové a nové skutečnosti, a proto musí být doplňován víceslovnými pojmenováními. Frazém sice plní funkci nominativního znaku, přesto je v jazyce pocíťován jako přebytečný. Naopak oproti v jazyce nutným slovům má vždy expresivní funkci. Expresivita je frazeology Petrohradského semináře chápána jako důležitá vlastnost frazému.

Při zkoumání frazeologické jednotky je důležité si uvědomit, že je vytvořena z jednotek nižší jazykové roviny. Pozornost badatele se proto musí soustředit jak na povahu jednotlivých komponentů, tak jejich kombinace jako celku. Je nutné si tedy všimnout struktury jednotky. Přitom se však musí zohlednit druhý přístup k popisu frazému, kdy se frazém druzí s jinými jednotkami do různých skupin např. dle principu podobnosti, synonymie. Je tedy nutné zohledňovat vzájemný vztah jednotek patřících do takovéto jedné třídy. Třetí přístup k frazeologické jednotce zohledňuje i vztah frazému k vyšší jazykové jednotce, v níž vystupuje jako její komponent. Vyšší jazyková jednotka má funkci kontextu frazému.

Obecné funkce frazému vyplývají z potřeby pojmenovat a plnit svou úlohu ve vyšší jednotce. Můžeme tedy uvést funkci nominativní, strukturní a pragmatickou. Idiom

i frazém jako každé jiné pojmenování slouží pro uspokojení komunikačních potřeb. Ze sekundárních funkcí frazému a idiomu můžeme hovořit o funkci estetické (např. frazém vyjadřující vtipnou metaforu), ekonomické (frazém bývá velmi ekonomickým, krátkým opisem toho, co by pravidelný jazyk opisoval zdlouhavěji), evaluativní (většina frazémů slouží pro hodnocení pojmenovávaného) a metajazyková (která zasahuje do vlastního sdělení mluvčího). (Čermák 2007: 61)

Většina frazémů vzniká a je používána v mluveném, většinou nespisovném jazyce.

L. Stěpanová přirovnává frazémy k jakési „černé skříňce“ historicko kulturní a jazykové informace. (Stěpanova 2008: 9) Znamená to, že za každým z frazeologických výrazů stojí historie jazyka, kultura daného národa, jeho folklor nebo i literatura. Oproti frazémům se v jazyce fonetika, lexikum, morfologie a syntax neustále mění, frazémy se ale těmto změnám brání. Frazeologie nese paměť jazyka a do dnešních dob v sobě ukrývá některé dříve důležité jazykové prvky.

1.3.2 Kritéria frazému

V problematice vymezení kritérií frazeologické jednotky nejsou lingvisté jednotní. V. Čermák poznamenává, že se mnohdy v průběhu vývoje disciplíny pro stejný jev používala jiná terminologie. Kriticky zhodnotil všechny sovětské teorie L. I. Rojzenzon či V. N. Telija. Další lingvisté zabývající se vymezením kritérií frazému jsou M. M. Kopylenko a Z. D. Popova. Všichni tito zmínění autoři se zabývali problematikou kritérií v sedmdesátých letech minulého století.

L. Stěpanová uvádí 4 výše zmíněná základní kritéria, V. Čermák zdůrazňuje u frazeologické jednotky následující charakteristiky: reprodukovatelnost, ustálenost, celistvost pojmenování a významu, známost; víceslovnost, syntaktická ustrnulost, sémantická nerozložitelnost, přítomnost archaismu, specifická spojitelnost, vázaný význam komponentu; nezaměnitelnost komponentu, paradigmatická vázanost; idiomatičnost, ekvivalentnost slovu, obraznost, expresivnost, nepřeložitelnost aj. Frazém je dle Čermáka ustálené pojmenování s aspekty syntagmaticnosti, (spojitelnosti slova z formálního i významového hlediska) a paradigmaticnosti. Zastává názor, že nejde kritéria zobecnit a uvést v určité zjednodušené podobě, v kritériích se kombinuje více aspektů dohromady. (Čermák 1982: 20)

Podrobněji se budeme věnovat kritériím vysloveným L. Stěpanovou.

a) *Устойчивость* (čes. ustálenost)

Ustálenost je nutnou vlastností frazému, právě díky ní je frazém v čase a prostoru stále „konzervativním“. Pod touto charakteristikou chápeme, že se frazém dochoval v té samé podobě, v jaké vznikl, nepodleh v průběhu času žádným závažnějším změnám. Jedná se především o změny strukturně-sémantického modelu, změny konkrétní podoby frazému proběhnout mohly. Takováto „nestálá ustálenost“ se paradoxně může stát základem pro aktivizaci dané varianty samostatného frazému.

Čermák oproti pravidelnému jazyku tuto vlastnost chápe jako anomálii, a to konkrétně nemožnost paradigmatické záměny některého z komponentů frazému za jiný, analogický. Mnoho frazémových komponentů však nemá v pravidelném jazyce žádnou analogickou podobu a vyskytují se pouze ve frazémeh. (Čermák 2007: 31)

b) *Воспроизводимость* (čes. reprodukovatelnost)

Reprodukovatelnost je frazeology chápána jako schopnost frazému být vybaven v paměti v jeho úplné formě, jako tomu je u slova. Znamená to, že je tato vlastnost frazému těsně spjatá s předcházející, i u ní tedy musíme hovořit o relevantnosti. Relevantnost se týká především frazémů používaných v publicistice, kde vznikají zjevně úmyslné frazeologické chyby a reprodukovatelnost frazému v ustálené formě je zde narušena.

c) *Экспрессивность* (čes. expresivita)

Expresivita je pro frazém charakteristickou vlastností. Představuje jazykový odraz emotivního vztahu subjektu řeči k označovaným prvkům vnějšího nebo vnitřního světa člověka. Nejen že člověk jazykovými prvky hodnotí subjekty a objekty reálného světa, toto hodnocení může také stupňovat. Dle příznaků expresivity můžeme vydělit tři typy expresivních významů: kvantitativní, kvalitatitvní a kvalitativně-kvantitativní.

Jak již bylo řečeno, petrohradští frazeologové chápou expresivitu jako jedno ze základních kritérií pro vydělení frazému. Není tomu tak ale u všech badatelů. Argumentují tím, že „... это качество в некоторых случаях кажется достаточно субъективным, чтобы считать его обязательным для всей фразеологии.“ (Stěpanova 2008: 17) Expresivitu je nutné chápat jako vlastnost různé intenzity, různorodou, diferencovanou a relevantní.

d) *Семантическая целостность* (čes. sémantická celistvost)

Sémantická celistvost je schopnost frazeologického významu sémanticky fungovat jako ekvivalent slova. Mnohé frazémy jsou sémanticky kompaktní a jsou v synonymickém vztahu se slovy. Teorii sémantické celistvosti frazému v ruské lingvistice rozpracoval především V. V. Vinogradov. Avšak o tom, zdali sémantickou

celistvost uvádět jako jedno ze základních kritérií frazému, se vedou mezi badateli diskuse.

M. Vavrečka uvádí příznaky následující: *устойчивость* (která je podmíněna stálým kontextem frazému), *идиоматичность* (význam nelze členit a nelze vyčíst z významů jednotlivých komponentů) a *образность*, která je podmíněná metaforickým přenosem přímého významu s frazémem geneticky svázaného volného slovního spojení. S postupem času však mohou frazémy ztrácet motivaci vnitřní formy, která jej s původním slovním spojením spojovala. Se ztrátou metaforičnosti však frazém neztrácí příznak expresivity. (Vavrečka 1989: 95)

J. Talickaja podtrhuje následující vlastnosti frazému: skládá se ze dvou a více slov, ale formálně není srovnatelný s větou, spíše s větnými členy; má přenesený význam, je smyslově uzavřený a skládá se ze stálých komponentů. Toto vydělení frazému je však chápáno v úzkém smyslu. Autorka zmiňuje a vychází z chápání frazému v širokém slova smyslu: „*фразеологизм – это целостные по значению устойчивые словосочетания, воспроизводимые в готовом виде.*“

Dalším důležitým znakem frazému je jeho nepřeložitelnost, tzn. frazém nemá ekvivalent v jiném jazyce. Čermák však tuto vlastnost považuje za velmi relativní. Zdůvodňuje své tvrzení následovně: „...ve vztahu ke všem 7-8000 existujících jazyků světa by pokaždé musela dávat (myšleno: nepřeložitelnost) alespoň v teorii, jiný soubor nepřeložitelného.“ (Čermák 2007: 37)

Čermák navrhuje deset tzv. univerzálií, kterými se snaží vystihnout univerzální rysy a idiomy frazému. Jedná se o univerzálie synchronní. Čermák tedy tvrdí, že se frazém vyskytuje v každém přirozeném jazyce a existuje ve všech úrovních jazykového systému, tzn. skládá se z jednotek všech rovin jazyka majících význam. Třetí a čtvrtá univerzálie frazému zahrnuje fakt, že je jednotka výsledkem náhodného tvoření a je založen na syntagmatických a paradigmatických anomáliích. Frazém funguje analogicky k pravidelným kombinacím pravidelných prvků své úrovně, přitom je funkčně a gramaticky i transformačně do jisté míry defektní. V komunikaci je frazém ekonomický, ale denotativně i referenčně vágní. Jakožto prostředek k vyjádření postojů a hodnot (tzn. k pragmatickému vyjadřování) je nejvhodnějším jazykovým prostředkem. (Čermák 2007: 246)

1.3.3 Struktura frazému a jeho komponenty

Pod strukturou frazému je chápána vnější podoba jednotky, která je založena na podobnosti forem jeho komponentů s tvary pravidelného jazyka. Je tedy utvářena „...prototypickou a invariantní kombinací forem různých slovních druhů (...) v daném sledu (pořadí) spolu s explicitním relátorem (... tj. obvykle prepozicí nebo konjunkcí), který je spojuje, (...) a valencí.“ (Čermák 2007: 35) Tyto kombinace jsou ustálené a umožňují tak reprodukovat daný frazém. Do kontextu vstupuje jako pevný celek, jeho komponenty mají pevný slovosled. Sémanticky ani syntakticky (tzn. formálně) rozkládat frazém nelze.

Komponent je tedy konstitutivním členem frazému, má určitou formu a pozici ve struktuře celku. Komponentem však nemusí být pouze ohebný slovní druh, pozici tohoto členu zaujímají i např. předložky, interjekce či partikule.

M. Vavrečka vyděluje *фразеологические сочетания* jako typ slovního spojení, které je sémanticky i syntakticky nerozložitelné a má kontextem podmíněný význam. Frazémy jsou podle něj tedy „... непродуктивный тип семантически неделимых и синтаксически неразложимых устойчивых образований, служащих для переносного, чаще всего метафорического обозначения единых, нерасчлененных понятий...“ (Vavrečka 1989: 92) Frazémy dle něj zaujímají přechodné postavení mezi slovem a slovním spojením, což je zapříčiněno jejich stavbou ze dvou komponentů a jednotou sémantiky. Stejně jako slova mohou být frazémy jednoznačné nebo mnohoznačné. S polysémií frazémů je těsně spjata i jejich synonymičnost. Jejich synonymické řady mohou být tvořeny z útvarů tvořených i více slovy.

1.3.4 Klasifikace frazémů

Stejně jako každou jazykovou vrstvu, tak i idiomatiku a frazeologii je nutné chápat jako hierarchicky uspořádaný systém. Tento systém se však od pravidelného jazyka liší. Mezi frazeology tedy vyvstala otázka, podle čeho frazémy a idiomy klasifikovat. Hledisek je více, objevila se klasifikace stylistická, znaková (která je příliš obecná), diachronní a etymologická (pro které byl nedostatek spolehlivých pramenů), klasifikace onomaziologická (která je náročná a její kritéria nebyla zcela ujasněna). Čermák navrhuje klasifikaci formálně-strukturní.

Klasifikace F. Čermáka vychází z příslušnosti komponentů frazémů do stejné roviny. Vyděluje tedy frazémy a idiomy lexikální, kolokační, propoziční, polypropoziční subjektové a intersubjektové. Zvláště pak uvádí frazém a idiom interstratální, ve kterém

se vydělují komponenty různých rovin (např. *dát někomu, co se do něj vejde* – lexém a propozice). (Čermák 2007: 43) V českém jazyce je nejvíce frazémů kolokačních a propozičních, a to okolo třiceti tisíc. Tyto frazémy v jazyce mnohdy zastupují výrazy z centra slovní zásoby jazyka.

Frazémy lexikální patří svými komponenty do roviny morfémové, fungují jako jednoslovný lexém (např. *předsevzetí*). Čermák je označuje za jednu z nejspornější a nejzanedbávanější oblasti frazeologie, její plný popis doposud chybí. (Čermák 2007: 60)

Mezi kolokační idiomy a frazémy zařazuje ty jednotky, které jsou tvořeny slovy, resp. určitou slovní formou, a samy o sobě ještě netvoří promluvu, větu (např. *jablko sváru, chytat lelky*). Do této skupiny lze zařadit i přirovnání, jehož komponentem může být slovo, kolokace i věta, avšak funkci má především kolokační.

Propoziční frazémy a idiomy jsou formálně již hotovou promluvou (propozicí), jsou tvořeny komponenty z lexikální nebo kolokační roviny. Většinou nemají neutrální tvar. Do této skupiny spadají frazémy s jediným subjektem, mluvčím (např.: *Ani kuře zadarmo nehrabe.*). Frazémy a idiomy polypropoziční jsou utvářeny z roviny propoziční, tzn. obsahují alespoň dvě propozice (např. *Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá.*). Frazémy spadající do těchto dvou tříd většinou pojmenovávají lidské aktivity, postoje, projevy, lidské fyzické stavy, schopnosti a vlastnosti, předměty, věci a výrobky, obecné pojmy, události a situace v oblasti zvyků nebo času, vnější přírodu, prostředí a počasí. Jen zřídka se dle Čermáka týkají něčeho jiného. (Čermák 2007: 54)

Frazémy a idiomy polypropoziční intersubjektové jsou tvořeny alespoň dvěma propozicemi a v komunikaci se vztahují ke dvěma mluvčím. Tyto útvary už jsou na pomezí s drobnými literárními a folklorními útvary. Vzhledem k tomu, že jsou silně vázány na kulturní prostředí mezilidského styku, stávají se předmětem bádání i sociolingvistiky a antropolingvistiky. Do této skupiny patří např. zdvořilostní fráze (*Pozdrav pámbu!*) či kontaktní formule (*Promiňte. Nápodobně. Dobrou chuť aj.*)

Dle V. V. Vinogradova lze všechny frazeologické jednotky rozčlenit do tří základních skupin. Vydělují tak *фразеологические сращения, фразеологические единства* a *фразеологические сочетания*.

Фразеологические сращения (čes. frazeologické srostlice) jsou zcela neoddělitelná a nerozložitelná spojení slov, jejichž význam je zcela nezávislý na lexikálních významech jeho komponentů. Jedná se především o idiomy v úzkém smyslu slova.

Komponenty tohoto typu frazému už ztratily svoji motivaci a jakoby se „slily“ v jednu jednotku. Často je tento typ frazémů tvořen zastaralými slovy.

Фразеологические единства (frazeologické celky) mají také jeden celkový význam, avšak tento význam je motivován, a to významem jednotlivých komponentů. Lexémy ve struktuře frazému jsou podřízeny jeho celkovému významu, a proto nelze ani jeden z komponentů nahradit jeho jiným synonymem. Takováto záměna by způsobila narušení obrazného a nebo expresivního významu frazeologické jednotky. Na rozdíl od předchozího typu je smysl těchto výrazů více průhledný.

Pro třetí typ frazémů, *фразеологические словосочетания*, je charakteristické to, že jednotlivé komponenty jednotky jsou mluvčími pocíťovány jako samostatné, tzn. každý komponent má svůj význam. Přitom se však jeden komponent používá ve frazeologicky podmíněném významu, tudíž samostatným není. Z hlediska průhlednosti motivace frazému je tato skupina velmi různorodá. Mnohé frazémy lze rozšifrovat snadno, jiné jsou etymologicky méně jasné.

V. V. Vinogradov tedy vyděluje tyto skupiny frazémů. Mnozí frazeologové chápající frazeologii v širokém smyslu ale vydělují ještě jednu skupinu frazémů, a to *фразеологические выражения*. Jejich hlavním příznakem je ustálenost. Spadají sem tedy rčení, pořekadla i terminologická spojení. (Talickaja 1989: 71) Z. Leonovičová je charakterizuje následovně: „Фразеологические выражения состоят целиком из слов со свободными значениями. (...) Особая черта, отделяющая фразеологические выражения от свободных сочетаний слов, заключается в том, что в процессе речи они не образуются говорящим, а воспроизводятся как готовые единицы с постоянным составом и значением“. (Leonovičová 1980: 37) Autorka vyděluje dva typy těchto výrazů, a to predikativní slovní spojení, která svou funkcí odpovídají větám (např. *Без труда – не вытащить и рыбки из пруда.*). Druhým typem jsou slovní spojení, která představují pouze část věty (např. *Как снег на голову.*).

M. Vavrečka vyděluje pouze dva typy, a to *фразеологические целки*, jejichž motivace je zcela zřejmá, a *фразеологические сrostlice*, jejichž motivace již byla ztracena a současný běžný uživatel jazyka ji již nerozezná. (Vavrečka 1989: 95)

Dle lexikálně-gramatické charakteristiky frazémů vyděluje Vavrečka frazémy jmenné, slovesné, adjektivní, adverbiální, interjekční. Tyto frazémy mohou ve větě plnit syntaktickou funkci odpovídajících slovních druhů.

Z hlediska porovnání systému ruské a české frazeologie Vavrečka vyděluje šest skupin frazémů. První představují frazémy, které jsou v obou jazycích totožné formálně

i významově. Druhou skupinou jsou frazémy, které mají stejný význam, ale formou se mírně odlišují. Následuje skupina frazémů, které jsou významově totožné nebo podobné, ale zcela se formálně odlišují. Čtvrtou skupinou jsou ruské frazémy, kterým v českém jazyce odpovídá volné slovní spojení, pátou představují české jednoslovné lexikální ekvivalenty pro ruský frazém. Poslední skupinou jsou frazémy, které jsou formálně podobné, ale zcela se liší významově. (Vavrečka 1989: 97)

1.3.5 Sémantická charakteristika frazému

Frazeologickou sémantiku pojmají různí badatelé také různě. Petrohradští frazeologové definují frazeologickou sémantiku jako expresivně hodnotící význam ustáleného slovního spojení, které je analogické k lexikálnímu významu, ale zatížené „фактором раздельнооформленности“. Dalšími specifickými znaky významu frazému jsou dodatečnost významu, sémantická detailnost, stylistická příznakovost, paradigmatická i gramatická volitelnost. (Stěpanova 2004: 8)

Význam idiomu je význam celistvý, nerozložitelný a nemotivovaná sémantika idiomu nelze zpětně segmentovat na vstupní významy jednotlivých komponentů. Svou sémantikou se tedy přibližuje ke slovu a může vystupovat v pozici jakéhokoliv slovního druhu a různých větných členů.

Stejně jako slovo může být frazém mnohoznačný, homonymní, v ruské frazeologii je možné najít i frazémy se stejným nebo podobným významem, tedy synonymní (např. *Как в воду канул. Как ветром сдуло.* – oba frazémy s významem „zmizet“). Stejně tak se ve frazeologii objevuje antonymie (např. *гладить по шерсти – гладить против шерсти*).

1.3.6 Stylistické využití frazémů

Frazémy jsou velmi silným prostředkem pro expresivní zbarvení promluvy, řeč se pak stává více obraznou, přesvědčivou. Nejčastěji je tak frazeologie využívána v hovorové řeči, v umělecké literatuře a v publicistice.

Frazémy mohou být používány beze změn, tzn. ve svém původním znění, ovšem především v umělecké literatuře a publicistice se velmi často setkáváme s jejich obměnou, aktualizací. Děje se to záměnou jednoho z komponentů frazému za jiný, v daném kontextu neobvyklý; přidáním nového komponentu do ustálené struktury výrazu nebo použitím frazému v širším kontextu, pro něj ne zcela běžném. Nejběžněji se

setkáváme s aktualizovanými frazémy v nadpisech novinových článků. (Talickaja 1989: 73)

Je tedy nutné definovat použití frazému typické, tzn. úzus, který tvoří systémový rys frazému. Proti tomuto pravidelnému používání je nutné vydělit stylové příznaky textové, dané konkrétním použitím frazému.

Nutné je také přemýšlet o frazému z hlediska geografického a časového. Geografické hledisko si všímá odchylek od celonárodního standardu, především nářečních. Časové hledisko popisuje odchylky od synchronního standardu, jelikož frazémy obsahují mnoho výrazů starších, zastarávajících či neologismů.

Jako jakékoliv jiné lexikální jednotky je možné frazémy zařadit do jednotlivých stylů, a to básnického, odborného, publicistického, knižního apod., stejně tak různé frazémy mohou patřit k různým vrstvám lexika, tzn. k neutrálnímu jazyku, ke slangu či argotu. (Čermák 1982: 96)

Již výše zmíněným důležitým stylistickým příznakem frazému je jeho expresivita. „Proti základní stylové hodnotě, určované komunikativní funkcí, lze expresivitu vymezit především jako takovou stylovou charakteristiku, jejíž povaha je dána sémantikou nebo formou vlastního výrazu. Jde ovšem o expresivitu systémovou, nikoliv textovou...“ (Čermák 1982: 98). Textová expresivita je totiž závislá na kombinatorických podmínkách v konkrétní promluvě. Systémová expresivita je příznakem asociativních a konotativních složek významu. Často odráží subjektivní citový vztah mluvčího k tématu, k posluchači atd. Expresivita může být kvantitativní (např. důraz, eufemismus), kvalitativní (pochvala, varování, ironie, žert, hanlivé vyjádření, hrubé vyjádření, vulgární vyjádření), familiární, ležerní, uctivá, přehnaná aj. Většinou jsou tyto druhy expresivity závislé na kontextu užití frazému. (Čermák 1982: 98)

1.3.7 Původ frazémů

Frazémy vznikaly na základě dějin, kultury, názorů a zkušeností jednotlivých národů. Jsou tedy prostředkem k udržování a předávání různých mimojazykových informací, většinou vázaných na kulturu daného národa. Zkoumáním historie a etymologie lidových rčení v ruské frazeologii se zabývali např. J. Vereščagin a V. Kostomarov, chápání frazému v kontextu lingvokulturologie prosazuje V. Telijová.

Na základě historie, folkloru, kultury a způsobu života každého národa je tedy možné vydělit následující typy frazémů. Mezi první patří frazémy spojené s dějinami, které podávají svědectví o historických událostech. Uvedená historická informace však nemusí

být vždy věrohodná. Druhou skupinou jsou frazémy spojené s legendami a pohádkami. Podle L. Stěpanové tyto útvary patří k nejstarší části lidových rčení. V ruštině mnoho frazémů pochází z bylin, národních bohatýrských písní. Dále mnoho frazémů pochází z děl krásné literatury různých období. Následují frazémy obsahující vlastní jména.

Talickaja vnímá zkoumání původu frazémů jako jednu z nejzajímavějších problematik frazeologie. Dle ní vznikl každý frazém z volného obratu ucelené struktury a přímého významu. Frazeologická spojení se z nich stala díky následujícím příčinám.

První příčinou je sémantické obohacení obratu, tzn. u slovního spojení byl rozšířen přenesený metaforický význam. Druhou příčinou je zánik reálie nebo předmětu původně slovním spojením pojmenovaného. Následuje ztráta podrobností spojených s výrazem, což zapříčinilo jeho zkrácení. Jako poslední příčinu vzniku frazému Talickaja uvádí změnu, narušení původní gramatické struktury obratu.

1.4 Rozvrstvení slovní zásoby ruského a českého jazyka

Slovní zásoba jazyka je výsledkem dlouhého, staletého vývoje. Není však stálým souborem jednotek, jedná se o nejméně měnící se složku jazykového systému. V určitém časovém bodě se tak v jazyce vyskytují slova nová a objevují se nové významy dříve se v jazyce vyskytujících slov. Mimo to současně slova i jejich významy ze slovní zásoby mizí, přestávají se používat. Na základě této skutečnosti se ve slovní zásobě českého i ruského jazyka vyděluje její jádro a periferie. Toto dělení slovní zásoby se vztahuje na všechny jednotky lexikální vrstvy jazyka, včetně frazémů.

Jádro představuje tu část slovní zásoby, která je nejméně pohyblivá, nejméně podléhá změnám. K tomuto základnímu slovnímu fondu patří slova označující základní pojmy lidského života, rodinné vztahy, časové a prostorové pojmy, číselné pojmy, gramatická slova a základní „ideologické“ termíny dané doby.

Na periferii slovní zásoby daného jazyka se nachází slova, která zastarávají a jejich místo zaujímají slova jiná, a slova nově vzniklá.

Zastaralá slova či frazémy je možné dělit na archaismy a historismy. Společným prvkem archaismů a historismů je fakt, že se nepoužívají v neutrálním stylu, používají se v textu pro vyjádření historického koloritu nebo pro zesílení určitého expresivního příznaku dané promluvy nebo textu, především k vyjádření ironie a posměchu.

Archaismy jsou zastaralá slova, která se přestala používat v běžné řeči pro označení v současnosti existujících předmětů. Hranice mezi běžně používaným lexémem a archaismem však není jasně daná a např. časově nelze tedy určit, frazémy kterého

století už budeme považovat za archaické. Archaismy mají tedy synonyma, tzn. protějšky, které zastarávající výraz nahradily. Na rozdíl od historismů archaismy však téměř nejsou používány v umělecké literatuře.

Výše zmíněná charakteristika archaismu se odlišuje od jiného pojetí, a to chápání archaismu jako prvku uchovaného z dřívějších období jazykového vývoje, jehož archaičnost se ale v současném jazyce nepociťuje (např. pozůstatek duálu oči – očima).

Zastarávání podléhají slova všech stylových vrstev, nevyhýbá se tedy ani frazémům. U frazémů může zastarat celý frazém jako celek, jeho jeden komponent, popř. komponent v určitém tvaru (tj. lexikální archaismy). U komponentu frazémů může zastarávat např. pouze určitý morfém, pak hovoříme o slovotvorných archaismech, či určitý fonetický prvek. V tomto případě se jedná o fonetické archaismy. K fonetickým archaismům patří např. i slova se staroslověnským zněním (oproti ruskému plnohlasí) (např. *младой, брег* oproti *молодой, берег* aj.) Pokud slovo zastarává v některém svém významu, pak se jedná o archaismy sémantické. (Man 1976: 190)

Historismy jsou slova, která se už také aktivně nepoužívají, avšak z jiného důvodu. Tato slova a frazémy vyšly z aktivní slovní zásoby z důvodu zániku reálie, která byla jimi označována. Tyto pojmy souvisí s ekonomikou, společenskopolitickými vztahy, s reáliemi apod. Stylisticky neutrálním je historismus chápán v textech odborných, v historických dílech, pamětech aj. Mimo okruh těchto textů nese stylově zabarvený příznak.

Jak již bylo řečeno, historismy jsou úzce spjaté s historickým způsobem života, seskupují se tedy do věcných okruhů. Je možné uvést např. názvy související s určitou historickou epochou, názvy starých zbraní, názvy řemesel a jejich výrobků aj.

Někdy se však historismus může do aktivní slovní zásoby jazyka vrátit, a to v případě, kdy dostane nový lexikální význam (např. v 50. letech minulého století se do slovní zásoby ruského jazyka vrátil lexém *министр, министерство*). (Man 1976: 190)

Opakem jsou slova ve slovní zásobě nová, tzn. neologismy. Jedná se o slova, která jsou ve slovní zásobě pocíťována jako nová a uživatelé jazyka je ještě běžně nepoužívají.

2 PRAKTICKÁ ČÁST

2.1 Excerpovaný materiál

Základem pro praktickou část diplomové práce jsou ruské a české frazémy, které byly vyexcerpovány ze dvou zdrojů, z ruského a českého.

Pramenem pro excerpci ruských frazémů se stal slovník Русская фразеология – Историко-этимологический справочник od kolektivů autorů A. K. Bierich, V. M. Mokienko, L. I. Stěpanova, který byl vydán v r. 2005 v Moskvě. Z tohoto zdroje bylo vyexcerpováno 310 frazémů, které se používají v současné ruštině, jsou aktuální. Tyto frazémy jsou nositeli archaických prvků, např. obsahují starou gramatickou formu, lexikální archaismus či historismus, nesou prvky praslovanské či staroslověnské gramatiky či slovní zásoby apod. Jednotlivé archaické prvky budou podrobněji rozebrány níže.

Zdrojem českých excerpací se stala bibliografie Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů L. Stěpanové, která byla vydána v r. 1998 v Praze. Na rozdíl od zdroje ruských frazémů zde nejsou uvedeny etymologické informace, kniha obsahuje pouze odkazy na zdroj takových informací. Doposud na českém území nebyla zpracována publikace tematicky a obsahově podobná výše zmíněnému ruskému etymologickému slovníku frazémů. U Bibliografie se proto jedná o pro naše území ojedinělé dílo, které je komplexním zdrojem literatury o historii a etymologii českých frazémů. Jak už říká sám název, jedná se o bibliografii, bylo tedy nutné dále pracovat s autorkou uvedenými zdroji. Velkým pomocníkem se stala také Internetová jazyková příručka UJČ AV ČR. Ze studia uvedeného materiálu vzešlo 552 českých frazémů. Stejně jako u ruských frazémů byly dále vytříděny ty, které jsou v současném jazyce stále aktivně užívány. Z excerpací tedy byly vyřazeny frazémy zastaralé, jejichž převážnou většinu tvořily frazémy staročeské. Pro konkrétnější rozbor tedy zůstalo 288 frazémů. Jak již bylo zmíněno v úvodu práce, praktická část diplomové práce se zaměřuje především na frazémy ruské, české budou zpracovány pouze okrajově. Zaměříme se zde především na frazémy s lexikálními archaismy a historismy a na vybrané archaismy morfologické.

2.2 Ruské frazémy

2.2.1 Kritéria pro třídění frazémů

Ze slovníku byly vyexcerpovány všechny ruské frazémy, které jsou nositeli archaických prvků. Jedná se jak o prvky formální, tzn. jazykové, tak i o frazémy, u nichž se objevují zastaralé nebo historické jevy sémantické.

Vyexcerpovaný materiál lze rozdělit do dvou základních skupin. První skupinu představují frazémy, které budou předmětem našeho bádání především. Jedná se o frazémy, které obsahují archaický komponent a jsou dodnes v jazyce živé. Druhou skupinu tvoří frazémy, které jsou považovány jako archaické, zastaralé a nejsou tudíž již v současném jazyce aktivně užívány.

2.2.2 Klasifikace dle původu archaického komponentu

Jak bylo řečeno, dále se budeme zabývat frazémy živými. Tyto frazémy je možné rozdělit podle různých kritérií. Mohou být tedy klasifikovány dle původu archaického komponentu, tzn. toho, z jaké vývojově starší podoby jazyka archaické komponenty pocházejí:

- a) frazémy s prvky praslovanskými
- b) frazémy s prvky staroslovenštiny a církevní slovanštiny
- c) frazémy s prvky staroruskými

Při této klasifikaci by náš materiál vypadal následujícím způsobem:

2.2.2.1 Frazémy s prvky praslovanskými

Praslovanština je společným předchůdcem pro všechny slovanské jazyky. V písemné podobě se nedochovala, je však komparativními metodami dokázáno, že jí mluvili staří Slované. S pomocí srovnávání jednotlivých slovanských jazyků a porovnání slovanské skupiny s jinými jazyky indoevropské rodiny se podařilo rekonstruovat jak praslovanskou gramatickou stavbu, tak i slovní zásobu.

Jelikož se nejednalo o ustrnulý neměnný jazyk, ale o systém, který procházel neustálými podstatnými změnami, dobu fungování praslovanštiny je velmi obtížné stanovit. Přesto se odhaduje, že existovala zhruba v období od prvního století našeho letopočtu do 8. až 10. století n. l.

Charakter slovní zásoby praslovanštiny zcela odráží život Slovanů, tzn. život lidí zabývajících se zemědělstvím, lovem, rybolovem a řemeslnou výrobou. Základní praslovanská slova tedy označují části živé i neživé přírody, útvary geologické

a astronomické, konkr. živočichy, rostliny, pojmy lidské anatomie a fyziologie, tělesného stavu a pohybu. Dále jsou velmi častými slovy označení pro citové, intelektuální a morální hodnocení, pojmy spojené s lidskou pracovní činností, s výrobou a získáváním obživy, materiální kulturou a specifickým způsobem života starých Slovanů. K základní praslovanské slovní zásobě patří také pojmy pro označení příbuzenských vztahů, povolání, samozřejmě i zájmena a číslovky.

Na základě excerpovaného materiálu můžeme konstatovat, že frazémy zachytily některé lexémy označující části těla člověka či zvířete, které se díky tomu dochovaly v ruském jazyce dodnes, a to např. v nespisovném, lidovém frazému *ползать на карачках*. Frazém označuje batolení se, lezení po čtyřech. V uvedené jednotce se z praslovanštiny dochovalo staré praslovanské slovo **kark, krak, korak*, a to ve významu „noha“ či přesněji „noha zvířete“.

Hrubší výraz *травить баланду* ve významu „žvanit, kecat bláboly“, a následně i sloveso *баландать*, jsou reliktem praslovanského slovesa **balandati*. Podle komparace s jinými slovanskými jazyky zřejmě pochází ze základu **bal-*, srov. rus. *болтать*. Význam tohoto praslovanského základu je tedy spojen s lidskou činností, s kulturním životem.

Pohanskou víru starých Slovanů dodnes připomíná komponent frazému *Баба – Яга (костяная нога)*, a to slovo *яга*. Frazém je dnes užíván pro označení zlé, hádavé a škaredé ženy. Toto užití má své opodstatnění na základě folklorních ruských tradic. Baba Jaga, tj. slovanská postava staré a škaredé čarodějnice, představuje jednu z hlavních negativních bytostí ruského folkloru. Baba Jaga žije v hustém lese v chaloupce na kuřích nohách a živí se masem dětí. Po nocích létá v hmoždíři po lese a škodí všem hodným a kladným postavám. Názory na původ výrazu se liší. Pro naše účely je zajímavá následující interpretace. Slovo *яга* lze velmi pravděpodobně vztáhnout k praslovanskému tvaru **(j)ęga*. Slovo se také může vyskytnout ve variantě **ęza* (po progresivní palatalizaci). Tvar je příbuzný s litevským *ęngti* ve významu „dusit, utlačovat, mučit, trápit, týrat někoho“. Formálně tvar **(j)ęga* zřejmě představuje deverbativum od slovesa **ęgti*, jehož existence však v praslovanštině nebyla potvrzena.

Praslovanská sémantika se dochovala např. ve frazému *середь бела дня*. Frazém má význam „za bílého dne, za světla“. Význam „světlý, jasný“ mělo v praslovanštině adjektivum **bělъ(jь)*. Tato stará sémantika se dochovala ve všech slovanských jazycích a setkáme se s ní v mnoha frazémech podobného typu, např. ukr. *білий світ*.

2.2.2.2 Frazémy s prvky staroslověnštiny a církevní slovanštiny

Staroslověnština a církevní slovanština hrály velkou roli ve vývoji ruského národního jazyka. Staroslověnština byla vytvořena věrozvěsty Konstantinem a Metodějem v řecké Soluni za účelem šíření křesťanství a církevní nauky ve Velkomoravské říši. Christianizace se v 80. letech 10. století rozšířila i na ruské území, do Kyjevského státu, kam s sebou přinesla i staroslověnský jazyk. Staroslověnština tak na tomto území koexistovala s mluvenou ruštinou, a to zhruba do konce 11. století. Stala se tak oficiálním jazykem písemné vzdělanosti východních Slovanů. Vliv obou jazyků byl vzájemný a staroslověnština začala podléhat také vlivům mluvené ruštiny. Proto je od 11. století vhodnější užívat pro tento jihoslovanský jazyk s ruskými prvky termín církevní slovanština ruské redakce. (Večerka 1987: 75)

Jak již bylo řečeno, církevní slovanština sloužila pro vyjádření teologických, filosofických, právních a jiných civilizačních pojmů. Ruština tak přejala z církevní slovanštiny především vědecký jazyk, abstraktní pojmy, církevní terminologii, dále např. administrativní, právní termíny. Kromě přejímání celých lexikálních jednotek ruština získala také některé původně staroslověnské slootvorné prostředky či hláskovou podobu. Mohla se tak stát jazykem se synonymicky bohatším, stylisticky odstíněným a výrazově pestrým vyjadřováním.

Např. výraz *смертный грех* je frazém, který byl z církevní slovanštiny přejat jako celek. Výraz označuje čin, který nelze odpustit. Jako církevně slovanský komponent pochází z Bible, kde označuje hřích, který nelze vykoupit a představuje pro hříšníka muka i v posmrtném životě. Avšak v ruštině se stal okřídleným výrazem, ztratil svůj přímý církevní smysl a používá se v přeneseném významu. Církevní pramen je však pro nositele jazyka stále citelný, frazém je stále spojován s Biblií a nese knižní stylistický příznak.

Ruský jazyk přejímal lexémy z církevní slovanštiny i proto, že pro dané skutečnosti neměl své vlastní označení. Příkladem této situace je frazém *дневно и ночью*, který byl do ruštiny přejat taktéž jako celek, a to v dobách, kdy její spisovná vrstva neměla vlastní odpovídající výraz, tzn. výraz pro označení dne i noci, „24 hodin“ (v současné ruštině: *сутки*). Frazém si zachoval i svou archaickou zvukovou podobu, kdy přízvuky jsou na prvních slabikách obou komponentů. Díky tomu má tento výraz použitý mimo církevní oblast dodnes nádech knižnosti, zastaralosti a získává tak expresivní zabarvení.

Jako zástupce původně ruského frazému s jihoslovanským gramatickým prvkem můžeme uvést např. frazém *пускаться во все тяжкие* (*во вся тяжкие, во вся*

тяжкая). Frazém označuje provádění nějaké činnosti velmi intenzivně, s plným nasazením. Tento obrat vznikl na základě výrazu *ударить во вся тяжкая колокола*, tzn. udeřit s mimořádnou silou, kde je komponent *во вся тяжкая* reliktem staroslověnské gramatiky. Jedná se o tvar čtvrtého pádu množného čísla staroslověnského pronomina a substantivizovaného adjektiva *тяжкие*. Výraz *тяжкие* se ve staré Rusi používal pro označení velkých kostelních zvonů, které vydávaly velmi silný a plný zvuk.

V původně ruském frazému se nemusí vyskytovat pouze jihoslovanský gramatický tvar. Frazém *без зазрения совести* (*действовать, лгать,...*) je také původně ruský, obsahuje však staroslověnský lexikální komponent, a to konkr. *зазрение*, utvořený od stsl. slovesa *зазрети* ve významu „odsuzovat někoho za něco, vyčítat někomu něco“. Frazém se používá při označení závažné lži, drzých, nevhodných činů apod.

Frazém *дарёному коню в зубы не смотрят* se vyskytuje nejen v jazyce ruském, ale má paralely i v téměř všech slovanských a dokonce i v ostatních evropských jazycích. Díky středověkým spisům svatého Jeronýma se frazém rozšířil po Evropě a následně i do dalších, tj. neslovanských jazyků jako např. finštiny, maďarštiny, arabštiny, turečtiny, čínštiny aj. Mezi sémantickou i formální stránkou frazému jsou přitom rozdíly v jednotlivých jazycích minimální. Do ruštiny byl celý frazém přejat ze staroslověnštiny. Jeho význam je zcela vžitý. Člověk by neměl soudit dary, které dostane, ale být za ně vděčný. Výraz *дарованému кони на зубы нехлед'* se dříve používal při koupi koně, jehož opravdové stáří se zjistilo dle stupně obroušenosti zubů.

2.2.2.3 Frazémy s prvky staroruskými

Jak již bylo zmíněno výše, staroslověnština na území Rusi zhruba do 18. století koexistovala s jazykem staroruským, lingvisté hovoří o tzv. diglosii. Oba jazyky měly svou specifickou sféru využití. Východoslovanské jazyky se začaly formovat po rozpadu praslovanštiny, tj. po rozchodu Slovanů z původního území na východ, západ a jih Evropy. Východní Slované se i s jazyky do 12. – 13. století vyvíjeli v relativní jednotě. Po rozpadu Kyjevského státu však došlo i k diferenciaci jednotlivých východoslovanských jazyků. Staroruský (*древнерусский*) jazyk nebyl jednotný, obsahoval hlavní prvky různých ruských nářečí.

Ze staré ruštiny se ve frazémech dochovalo především velmi mnoho gramatických a lexikálních jevů. Nenecháme však stranou staroruské fonetické prvky. Jako představitel této problematiky můžeme uvést frazém *ни зги не видно*. Slovo *зга* pochází

ze staroruského *сьмьга* (ve významu „cesta, trasa“). V tomto tvaru po zániku redukovaných hlásek *ѣ* a *ѥ* vymizela souhláska *m*. Došlo tedy k sousedství hlásek *c* a *z*, což zapříčinilo asimilaci znělosti a hláska *c* se změnila na *з*. Ani původní, ani hláskovými změnami utvořená podoba slova se do současnosti pro samostatné aktivní užívání nedochovala, vyskytují se pouze ve frazému. Ten je doposud živý při označování absolutní tmy.

Ze staré ruštiny se v současném ruském jazyce dochoval frazém *от мала до велика*. I přes živé užívání frazému v současném jazyce se v něm zachoval archaický gramatický tvar. Jedná se o tzv. substantivizované adjektivum nečlenného tvaru. Výraz dochoval starý tvar genitivu singuláru krátkých adjektiv *мал* a *велик*. Původně měly tyto tvary adjektiv výraznou sociální sémantiku, kdy tvar *мал* označoval prosté, chudé a vykořisťované lidi, naopak tvar *велик* označoval představitele vyšších sociálních vrstev, bohaté lidi, knížata, bojary apod. Od 18. století sémantika výrazů přechází na věkovou charakteristiku člověka, tzn. tvary označují mladé a staré lidi. V tomto smyslu jsou tvary chápány i dodnes, tzn. frazém se užívá ve významu „všichni bez rozdílu věku, dospělí i děti“.

Frazém *засучив рукава (работать)* nese také kromě staroruské gramatiky i odraz reálií staré Rusi. V tomto období lidé nosili svrchní oděv s velmi dlouhými rukávy, které dosahovaly ke kolenům, mnohdy až na zem. Při práci bylo nutné rukávy vyhrnout. Tvar s užitím přičestí je původní, i když se dnes užívají i jiné formy (např. *засучить рукава, засучим рукава* apod.). Frazém označuje velmi usilovnou, energickou práci.

Ze staré ruštiny 13. - 14. století se díky frazému *шутка сказать* dochoval i archaický syntaktický model. V současné spisovné ruštině se konstrukce nominativu objektu při nezávislém infinitivu nedochovala, můžeme se s ní však setkat v ruských dialektech, především severních.

Pokud se přeneseme z gramatické vrstvy jazyka do vrstvy lexikální, pak je možné zmínit výraz *за длинным рублём (ехать, гнаться)*, který obsahuje původní význam dnes běžně užívaného slova *rubl*. Ve 13. století výraz *рубль* označoval „kousek, který byl odštípnut od stříbrné hřivny“. Hřivna byla peněžní a váhovou jednotkou staré Rusi a vážila cca 200 gramů. Často byla rozlámána na 4 části, *руба* nebo *рубля*. Původ těchto označení tkví ve slovese *рубить* („sekat, štípat“). Frazém dnes označuje honbu za velkým, přitom jednoduchým výdělkem.

2.2.3 Klasifikace podle druhu archaického komponentu

Pro detailnější popis materiálu jsme však zvolili jinou klasifikaci, a to podle druhu archaického komponentu:

- a) frazémy s fonetickými archaismy
- b) frazémy s morfologickými archaismy
- c) frazémy se syntaktickými archaismy
- d) frazémy s lexikálními archaismy
- e) frazémy, jejichž komponent má zastaralou sémantiku.

Uvedené skupiny frazémů budou následně jednotlivě dále rozpracovány a komentovány.

2.2.3.1 Frazémy s fonetickými archaismy

Vývojem hláskového systému se zabývá historická fonologie. V rámci vývoje zvukové podoby ruského jazyka můžeme stanovit následující etapy s přihlédnutím ke změnám, které proběhly. V 11. století bylo dokončeno měkčení poloměkkých souhlásek v pozici před předními samohláskami a následně se začíná rozvíjet korelace souhlásek dle tvrdosti a měkkosti. V letech 1164 – 1282 probíhaly změny v systému jerů, tj. neznělých souhlásek. Slabé jery vymizely, jery v silné pozici se vokalizovaly. Po zániku jerů, v 13. století, ve staré ruštině vymizela kvantita samohlásek, *e* se depalatalizovalo na *o*. S postupně dominujícím dynamickým přízvukem se rozvíjí od 14. století redukce nepřízvučných samohlásek, vzniká tzv. *окание* a *акание*. Od 15. století se ve fonologickém systému ruštiny uskutečnilo pouze málo změn. Můžeme uvést např. přechod fonému *c* k tvrdým souhláskám, postupnou ztrátu významu hlásky *jať* aj. Poslední známé změny se ve fonetickém systému ruského jazyka udály v závislosti na revolučních událostech roku 1917 a jsou úzce spjaté se změnami grafického systému. (Mrázek 2013: 33, 34)

Živých frazémů s archaickými fonetickými prvky je velmi málo. Po jejich popisu uvedeme frazémy, na kterých lze doložit některé z výše zmíněných proběhlých fonetických změn.

Výsledkem hláskových změn po zániku jerů je komponent frazému *ни зги не видно* (tj. „absolutně nejde nic vidět, je úplná tma“), a to *зга*. Slovo pochází ze staroruského výrazu *сътъга* ve významu „cesta“. Po zániku redukovaných samohlásek *ъ* a *ь* ze složení slova vypadla souhláska *m* a *c* v pozici před konsonantem *z* získalo znělost a změnilo se na *з*. Frazém vznikl zřejmě v 16., 17. století, substantiva *зга* i *сътъга* se

dnes samostatně v živém jazyce nepoužívají, nacházejí se pouze v uvedeném frazému. Tato verze etymologického vývoje frazému je pouze jednou z několika. Badatelé se ve výkladu původu slova *за* neshodují (viz výklady v pramenu Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 244), uvedený výklad byl vybrán z důvodu oblasti našeho zájmu.

Zánik jerů dokládá také komponent *кормило* ve frazému *стоять у кормила* (tj. „být u moci, vládnout, vést něco“). Frazém vznikl také ve staroruském období, slovo *къръмилѡ* mělo význam „kormidlo pro řízení lodí“. Ve slově se první jer vokalizoval, druhý zanikl, proto dnes máme ve frazému fonetický tvar *кормило*. Dnes je samotné toto slovo pocíťováno jako zastaralé, používá se pouze ve frazémech podobného typu. I tam je však často nahrazováno slovem *руль*.

Příkladem stejného jevu je i frazém *сидеть на корточках* (tj. „sedět se skrčenými koleny a držet se přitom za ponožky“). Komponent *корточки* vznikl ze starého slovanského slova **къртѣка* (tj. „křivé, sehnuté“), tj. původně „sedět na sehnutých nohách“. Opět zde vidíme, že první jer se vokalizoval, druhý, tj. jer v slabé pozici, zanikl.

Hláska *jať* se dochovala ve frazému *сѣдя на санѣх* (tj. „ve stáří“). Frazém vznikl na základě starého ruského zvyku, kdy nebožtíka převáželi hlavně na saních. Zemřelé pohřbívali na saních i v létě: nebožtíka vytáhli na kopec, obložili jej jeho oblíbenými věcmi a suchým klestím, postříkali horkou krví kohouta a zapálili. Sáně se tak staly symbolem smrti člověka. Starý pohřební rituál vymizel v 16. století, staroruský frazém je však znám dodnes, uvádí se většinou v popisech ruských zvyků a obřadů.

Lexém se zastaralou pozicí přízvuku se dochoval ve frazému *возвращается ветер на кругу своя* (tj. „vše se opakuje, vše zase jednou začne od samého začátku“). V rámci frazému se u slova *кргуи* klade přízvuk na první slabiku. Pokud je však slovo použito samostatně, tento přízvuk se považuje za zastaralý, dnes se lexém vyslovuje s přízvučnou poslední slabikou: *кргуи*. Kromě fonetického jevu zde můžeme vidět zastaralý tvar zájmena *свои*, a to tvar plurálu, *своя*.

Frazém *низкого пошиба* (tj. „o něčem nebo někom špatném, málo kvalitním, hodném opovržení“) sice zastaralý přízvuk neobsahuje, v klíčovém tvaru *пошиба* je dnes vyslovován přízvuk na prostřední slabice. Slovo však pochází ze staroruského *пошибѣ*, kde se přízvučně vyslovovala slabika první. Lexém označoval umělecké způsoby nebo styl a používal se pouze v kontextu ikonopisectví. Ve smyslu „umělecký styl“ se používal na přelomu 19. a 20. století. Postupně se význam přeměnil na „souhrn charakteristických vlastností něčeho/někoho“. V současnosti se slovo samostatně používá pouze s negativními konotacemi, nese příznak opovržení, zavržení.

Staroslověnský frazém *денно и ноцно* (tj. „neustále, pořád, 24 hodin v kuse“) si ze staroslověnského jazyka dochoval i dnes už archaickou zvukovou podobu. Přízvuky jsou v obou komponentech vždy na první slabice.

Komponent východoslovanského frazému *жили-были* (tj. „kdysi žili, kdysi existovali“), sloveso *жить*, nám může posloužit pro názornost změn tvrdých a měkkých souhlásek. Konsonant *ж* se dnes řadí k tvrdým souhláskám, v dřívějších vývojových etapách jazyka však patřil k souhláskám měkkým. Dokladem toho je psaní měkkého *и* přímo za konsonantem.

Na frazému *о двух головах кто* (tj. „o člověku, který jedná neuvážlivě, nehledí na následky svého nebezpečného jednání“) je možné ukázat východoslovanský fonetický jev, tzv. plnohlasí. Ruské slovo *голова* pochází z praslovanského **golva*. Plnohlasí vzniklo z hláskových skupin **trt*, **tlt* (*t* označuje konsonant), kde likvidy *l* a *r* jsou slabikotvornými. Jejich slabikotvornost vymizela. Skupiny hlásek byly následně na slovanském prostoru přeměněny na skupiny *tort*, *tolt*, *tert*, *telt*. V ruském jazyce se dále přeměnily právě na plnohlasou podobu, tj. *torot*, *tolot*, *teret*, *telet*. V jihoslovanském prostředí dostaly skupiny hlásek konečnou podobu *trot*, *tlot*, *tret*, *tlet*. Důkazem je toho např. komponent frazému *посыпать главу перлом* (tj. „poddávat se zármutku z důvodu neštěstí, těžké ztráty“). Frazém pochází z Bible, komponent *глава* má staroslověnské kořeny. Jak již bylo ukázáno výše, ruská podoba slova je *голова*.

Staroslověnský fonetický prvek se vyskytuje také ve frazému *притча во языцех* (tj. „předmět všeobecných rozhovorů, neustálých řečí, klepů“). Staroslověnský tvar *во языцех* je lokálem plurálu substantiva *язык*. Můžeme zde vidět, že v rámci deklinace slova dochází k měkčení souhlásky *κ* na *ц*. Tato palatalizace se do současné podoby ruštiny nedochovala.

2.2.3.2 Frazémy s morfologickými archaismy

Frazémy s archaickými jevy v morfologické stavbě některého z jejich komponentů byly dále roztrženy dle četnosti archaismů v jednotlivých slovních druzích. Nejbohatší na archaismy se tak dle našeho materiálu jeví slovesa (14 frazémů), následují zájmena (12 frazémů) a podstatná jména (9 frazémů). Již v mnohem menší míře se archaické prvky vyskytují u přídavných jmen (5 frazémů), předložek (5 frazémů), číslovek (1 frazém) a příslovcí (1 frazém). V tomto pořadí budou frazémy také dále rozebrány a komentovány.

2.2.3.2.1 Morfologické archaismy u verb

U sloves se ve výraznějším zastoupení vyskytují frazémy obsahující již vymizelou gramatickou kategorii. Jedná se o kategorii minulého času, a to konkrétně aoristu, perfekta a antepretéríta.

Relikt perfekta byl zaznamenán u dvou frazémů, a to *стало быть* a *явился еси*. Perfektum označovalo děj, který byl výsledkem předcházejících událostí a má k nim tedy vztah. Tento minulý čas byl tvořen přičestím končícím na *-ль* a tvarem pomocného slovesa *быть*. Tuto stavbu můžeme dodnes vidět v již zmíněném frazému *стало быть*, který se aktivně užívá ve funkci vsuvky pro vyjádření vztahu mezi předpokladem a úsudkem. Frazém *явился еси* obsahuje již osobní tvar slovesa *быть*. Dodnes se používá při ironickém vítání déle očekávaného člověka „Tak konečně přišel!“. Oba uvedené frazémy jsou východoslovanského původu, *явился еси* čistě ruského.

Východoslovanské kořeny má také frazém *жили – были*, který se udržuje díky folklorním tradicím a pohádkám. Výrazem pohádky velmi často začínají. Celý frazém je reliktem minulého času antepretéríta. Tento čas vyjadřoval vztah dvou dějů, kdy označovaný děj se stal dříve a zanechal nějaký výsledek, ze kterého vychází děj následující. Tvar *были* zde opět plní funkci pomocného slovesa.

Jihoslovanským, konkr. staroslověnským dochovaným prvkem ve frazému *язык прильпе (прилип) к гортани* („pro označení mlčení člověka, kterému došla slova např. kvůli údivu, strachu apod.“) je obyčejný jednoduchý minulý čas aorist. Tvar 3. osoby jednotného čísla aoristu zde můžeme vidět u komponentu *прильпе*. Frazém je dnes pocíťován jako knižní.

Druhou skupinou frazémů s archaickým morfologickým slovesným jevem jsou výrazy, ve kterých se dochovaly staré konjugační tvary. Čtyři frazémy obsahují tvar 3. osoby singuláru prezenta slovesa *ведати* (čes. „znát“), *весть*. Jedná se o frazémy *Бог весть* („o informaci, která je neznámá“), *говорить невесть что, сказать невесть что* („o člověku hovořícím o věci, o které doopravdy nic neví“) a *невесть сколько* („o nedostatečném množství něčeho“).

Výraz *погибоша аки обри (обры, обре)* ze staroruské písemné památky *Повесть временных лет* se dodnes užívá, a to při hovoru o někom, kdo zemřel či beze stopy zmizel. Frazém uchovává staroruský tvar 3. osoby množného čísla minulého času *погибоша*, tj. „zahynuli“.

Staré gramatické tvary obsažené ve frazémech však ještě nemusí znamenat, že se dochovaly od pradávných dob. Původně ruský frazém *одним махом семерых убивахом*

patrně vznikl v prostředí seminaristů na počátku 19. století pod vlivem výrazu z pohádek bratří Grimmů. (Bierich, Mokienko, Stěpanová 2005: 424) Pro rytmické vyznění frazému byl použit starý tvar 1. osoby plurálu přechodníku.

Často se ve frazémech dochovaly archaické tvary přičestí. Můžeme to doložit na 3 frazémech našeho materiálu. Jako první je možné uvést výraz *очертя голову* (*бежать, лететь, нестись, бросаться куда*), dnes živý při komentování nějakého rychlého, prudkého a neuváženého činu. *Очертя* je zde starým tvarem krátkého přičestí činného. Dnes se používá tvar *очертив*. Výraz má spojitost se starou pověrou: aby se člověk uchránil před nečistou silou a nebezpečím z ní vyplývajícím, má kolem sebe na zem nakreslit (rus. очертить) kruh. Tento rituál převzali staroruští vojáci, kteří před bojem vykroužili koncem meče nad svojí hlavou magický kruh. Ten je měl ochránit před smrtí. Z vojenského rituálu se frazém dochoval dodnes. Druhým zástupcem je frazém *стоять как истукан*, který by odpovídal českému výrazu *sedět jako zaražený*. I když se výraz často používal ve staroslověnských textech, je původně ruský. Obsahuje tvar přičestí slovanského slovesa *истукати*, „řezat, lít z kovu“. Relikt dochovaného staroslověnského přičestí je možné doložit frazémem *лакомый кусок*. Komponent *лакомый* je staroslověnským přičestím slovesa *алкати, лакати* ve významu „chtít jíst“.

Ve třech frazémech se objevuje archaický tvar přechodníku. Jedná se o výraz *положа руку на сердце* ve významu „upřímně, otevřeně“. Tvar přechodníku *положа* je zastaralý, dnes se používá podoba *положив*. Druhým zástupcem je frazém *скрепя сердце* s významem „proti vůli, proti svému přesvědčení“. Zde je zastaralým přechodníkem komponent *скрепя* (současný ruský stav je *скрепив*). Posledním zástupcem je frazém *высуня язык* (tj. „velmi spěchat, s příznakem únavy, úsilí) se starým tvarem přechodníku *высуня*.

2.2.3.2.2 Morfologické archaismy u pronomín

Ve frazémech jsou velmi četné také morfologické archaismy u pronomín. Těchto jevů je dochovaných relativně málo, avšak v bohatém frazeologickém materiálu.

První skupina uvedených frazémů dokládá staré staroslověnské tvary ruského ukazovacího zájmena *сеѣ* (souč. rus. *это*). Můžeme uvést např. frazém *сию минуту* (*секунду*) (tj. „rychle“), kde je ukazovací zájmeno zastoupeno ve tvaru ženského rodu, dále *великие мѣра сего* („o vysoce postavených lidech“), *не от мѣра сего* („o člověku neschopném žít běžný život, jelikož je snílkem, žije ve své fantazii“). I tyto dva frazémy obsahují zastaralé staroslověnské zájmeno *сеѣ*, a to ve tvaru genitivu singuláru.

Pocházejí z Bible, stejně jako další příklad, frazém *се человек*. V současnosti se používá pro označení vyhublého a bledého člověka, dále při příchodu dlouho očekávaného člověka či jako pochvala pro člověka duševně a mravně velmi kvalitního.

Staroslověnské zájmeno se dochovalo také ve výrazu *во время оно* (tj. „kdysi dávno“). Stsl. zájmeno *оно* má v současné ruštině tvar *то*. *Оно* je krátkým tvarem ukazovacího zájmena, které odkazovalo na velmi dávnou událost.

Druhou početnou skupinu frazémů tvoří výrazy obsahující starý tvar zájmen *какой* a *который*. Jedná se např. o frazém *в кои-то веки* (tj. „velmi řídké, ojediněle“). Komponent *кои* je tedy tvarem množného čísla tázacího (vztažného) zájmena *кой*. Dalším, velmi často užívaným příkladem je výraz *ни в коем случае* (tj. „v žádném případě, ani za nic“), který opět obsahuje uvedené zájmeno, tentokrát ve tvaru lokálu singuláru. Jako třetí příklad můžeme uvést frazém *на кой чёрт (ляд)!* (tj. „proč?“). Zájmeno *кой* je zde ve tvaru nominativu-akuzativu. Druhé ruské vztažné zájmeno, *который*, se dochovalo ve své staroslověnské podobě *иже* ve frazému *и иже с ним (с ними)*. Frazém je dnes pocíťován jako knižní a používá se ve významu „i ti, kteří jsou stejného názoru jako on“.

Následující frazémy dokládají archaické morfologické prvky dochované ojediněle. Knižní výraz *все и вся* ve významu „bez výjimky, úplně všichni“ obsahuje komponent *вся*, což je starý tvar středního rodu nominativu-akuzativu zájmena *все*. Výraz *само собой разумеется* (tj. „je to jasné, nepotřebuje to vysvětlení“, „ovšem, určitě“) ve své struktuře obsahuje zájmeno *собой* ve starém tvaru sedmého pádu příčiny. Archaický tvar zájmena *свой* lze nalézt ve frazému *возвращается ветер на кругу своя*. *Своя* tak představuje zastaralý tvar množného čísla uvedeného zájmena.

Posledním frazémem, díky kterému se dochovala archaická podoba zájmena, je výraz *иду на вы*. Výraz pochází ze staré ruštiny, dnes je živý ve významu „vyhlašuji vám válku“, „vyzývám vás k boji“. *Вы* je zde enklitickým tvarem zájmena druhé osoby akuzativu plurálu.

2.2.3.2.3 Morfologické archaismy u substantiv

Třetím slovním druhem, který je z hlediska obsahu archaického morfologického jevu velmi častým, je substantivum.

Jedná se především o dochování starého tvaru deklinace podstatných jmen. V současné ruštině je při skloňování uplatňován rodový deklinační princip, ve staré ruštině to byl však princip kmenový. Jako první příklad reliktu staré deklinace můžeme

uvést frazém *в кои-то веки* (tj. „velmi řídce, nakonec po dlouhé přestávce). Kromě zastaralého tvaru zájmena, o kterém byla řeč výše, se zde objevuje starý tvar nominativu-akuzativu plurálu substantiva *век, веки*. Stejně tomu tak je u frazému *веки вечные* (tj. „pořád, stále“). I zde tvar *веки* představuje výše zmíněný archaický gramatický tvar.

Ve frazému *бодливой корове Бог рог не даѐт* („o lidech, kteří by potřebovali určité vlastnosti, které by mohli zneužít, avšak těmito charakteristikami nedisponují“) můžeme vidět starý tvar genitivu plurálu substantiva *рог*, tj. tvar genitivu plurálu staroruského o-kmenového substantiva mužského rodu s nulovou koncovkou.

Výraz *перековать мечи на орала* ve významu „vzdát se válečné činnosti a záměru, jednat mírovou cestou“ obsahuje staroruské slovo *орало* ve významu rus. *плуг*, a to v archaickém tvaru akuzativu plurálu, *орала*. Jedná se opět o substantivum patřící k o-kmenu, nyní však středního rodu.

Archaický gramatický komponent pocházející z období 18. století se nachází ve frazému *оптом и в розницу (продавать)* (tj. „rozprodávat, vyprodávat něco“). Jedná se o tvar instrumentálu substantiva *опт* (tj. „velkoobchod“), *оптом*.

V období 14. a 15. století došlo v ruském jazyce ke ztrátě vokativu. Relikty se objevovaly ještě do 19. století, a to především v lidové poetické tvorbě. Doposud se dochovaly pouze ojedinělé případy tohoto pádu. Příkladem je např. frazém *врачу, исцелился сам*, často používaný v ironickém významu „než budeš odsuzovat ostatní, naprav sám sebe“. Tvar *врачу* představuje zmíněný tvar vokativu. V pohádce *Zlatá rybka* od Puškina se vyskytuje výraz *чего тебе надобно, старче?*, který se natolik zažil, že se v současnosti používá ve funkci frazému. Obsahuje taktéž vokativ, *старче*.

Když přejdeme k substantivům ženského rodu, můžeme na základě vyexcerpovaného materiálu konstatovat, že častým dochovaným jevem je zastaralý tvar 7. pádu jednotného čísla. Doložit to mohou např. následující frazémy: *служить верою и правдою* (tj. „sloužit čestně“), *ничто не ново под луною* (ve významu: „nic není na světě nového“), dále *мерить тою же мерою* (tj. čes. „měřit tou samou měrou“). Všechna uvedená feminina, tj. *вера, правда, луна* a *мера*, historicky patřila k a-kmenové deklinační skupině, pro niž byl charakteristický tvar koncovky instrumentálu singuláru *-ою*. Na posledním uvedeném frazémů můžeme vidět, že díky shodě se tato koncovka dochovala i u zastaralého ukazovacího zájmena *та*.

2.2.3.2.4 Morfologické archaismy u adjektiv

Adjektiva jsou ve frazémech slovním druhem, ve kterém se dochovalo morfologických zastaralých jevů podstatně méně.

Na třech frazémech můžeme doložit dochovaný starý tvar krátkého adjektiva. Dříve byla opozice krátkých a dlouhých adjektiv spjatá s kategorií životnosti a neživotnosti. Dále také měl každý tvar svou přidělenou syntaktickou funkci. Dlouhé tvary nemohly vystupovat ve funkci přísudku, krátké tvary adjektiv se mohly užívat ve funkci predikátu i atributu. Bylo možné je skloňovat, a to podobně, jako tvrdá a měkká substantiva. (Mrázek 2013: 80) Daný jev se nachází ve frazémech *от мала до велика*, *жар-птица* a *страха ради иудейска*. O prvním frazému jsme se již podrobněji zmiňovali v rámci předešlé klasifikace, tj. u frazémů s archaickými prvky staré ruštiny. Frazém obsahuje tvar genitivu singuláru krátkých adjektiv *мал* a *велик*. Krátký tvar adjektiva je zde použit ve funkci atributu. Folklorní výraz *жар-птица* (tj. „o něčem velmi vytouženém, těžko dostižném, nemožném“) je možné najít v ruských a dalších východoslovanských pohádkách. Označuje dobrou sílu, symbol úspěchu. Slovo *жар* je zde archaickým tvarem krátkého adjektiva, vytvořeným od *жаркий* (tj. rudo-žlutý, ohnivý). Nejprve tedy slovo mělo význam barvy. Třetí zmíněný frazém dochoval starý tvar adjektiva ze staroslověnštiny. V knižním výrazu *страха ради иудейска* je poslední komponent právě zmiňovaným tvarem, a to v genitivu singuláru krátkého adjektiva *иудейскъ*. Frazém má dnes knižní charakter a používá se ve významu „ze strachu před mocí nebo nějakou silou“.

Starý tvar adjektiva, dnes mylně vykládaný, se nachází v biblickém frazému *святая святых* (tj. „o něčem tajném, posvátném a nedostupném pro nezasvěcené“). *Святая* je zde ze současného hlediska nesprávně interpretované adjektivum ženského rodu. Původně však tvar náleží k střednímu rodu množného čísla.

Relikt deklinace staroslověnského adjektiva se nachází ve frazému *пускаться во вся тяжкая*. Frazém byl výše podrobně popsán v části o staroslověnských archaických prvcích. *Тяжкая* je tvarem akuzativu plurálu adjektiva *тяжкий*.

2.2.3.2.5 Morfologické archaismy u prepozic

Z hlediska archaismů se u předložek jakožto neohebných slovních druhů můžeme setkat s původní pádovou vazbou či se starou sémantikou předložky.

První skupinu tvoří frazémy, které obsahují předložku v archaickém významu. Jako příklad můžeme uvést výraz *палка о двух концах* (tj. „o tom, co může skončit dobře

i špatně“). Zde předložka *o* vystupuje ve významu současné ruské prepozice *с*. Užití prepozice ve frazému je původně ruské. Podobný příklad představuje frazém *сказка про белого бычка* (tj. „nekonečné opakování jednoho a toho samého“). *Про* mělo význam „для, ради кого или чего“, nikoliv „о“.

Frazém *в руках кого, чьих* je zástupcem případu, kdy se dochoval význam předložky spjaté s pádovým tvarem substantiva. Spojení předložky *в* a lokálu substantiva *рука* mělo význam „disponovat něčím, vládnout něčím“. Tato sémantika se dochovala ze staré ruštiny.

Specifická sémantika předložky *на* se dochovala ve frazému *делать на совесть*. *На* zde vystupuje se sémantikou účelu, tento jev se do současnosti nedochoval. Podobně je tomu tak i ve výrazu *до чьей-то руки*, kde má prepozice *до* význam směřování děje, nikoliv jeho ohraničení.

2.2.3.2.6 Morfologické archaismy u numeralií a adverbii

Frazémy s archaickými číslovkami a příslovci byly zahrnuty do jedné skupiny z důvodu jediného zástupce u číslovek a dvou frazémů s archaickým příslovcem.

Zastaralý tvar číslovky obsahuje folklorní frazém *за тридевять земель*. Číslovka se skládá ze dvou komponentů, a to *три* a *девять*. Dochovala se z dob, kdy na Rusi existoval spolu s desítkovým systémem počítání i systém devítkový. Slovo *тридевять* tedy znamená „27“. První zmínka o tomto specifickém systému počítání se na Rusi objevila v 16. století. V 19. století se ještě užíval v lidové řeči. V současnosti se používá především v pohádkách ve významu „velmi daleko“.

Z příslovcí se dochoval ve frazému *с глаз долой* komponent *долой*. Jedná se o archaické hovorové příslovce ve významu „ pryč, ven“. Druhé příslovce se nachází ve frazému *испокон века*. *Испокон* má souvislost se všeslovanským kořenem **kon* ve významu „začátek“, „pořadí“ a používá se pouze ve frazémech. V současném jazyce se již komponent neuzivá.

2.2.3.3 Frazémy se syntaktickými archaismy

Syntaktické archaismy ve frazémech jsou těsně spjaté s historickými morfologickými procesy (např. existence duálu, funkce krátkých a dlouhých přídavných jmen aj.). Díky excerpici našeho materiálu můžeme doložit příklady právě pro situaci, kdy mohly krátké tvary přídavných jmen stát v syntaktické pozici přívlastku. Uvedme např. již výše zmíněný frazém *жар-птица*. *Жар* je zde archaickým tvarem adjektiva, užitým ve funkci

přívlastku. Dalšími zástupci jsou také již výše zmíněné frazémy *от мала до велика* či *среди бела дня*. Ve funkci atributu mohla stát jak dlouhá, tak i krátká adjektiva. Na přelomu 15. a 16. století byl však z této funkce krátký tvar vytěsňen. V oblasti lidové poezie však jev existoval mnohem déle. (Mrázek 2013: 131)

Frazém *и был таков* (tj. „zmizel, ukryl se“) je příkladem podobného jevu. Zde se však jedná o krátký tvar zájmena, a to *таков*, ve funkci přísudku. Tento gramatický jev byl rozšířen v 18. a 19. století, často se používal v úředních dokumentech, odtud jej převzali mnozí literáti pro umělecké účely.

Početnou skupinu tvoří frazémy, v nichž se dochovalo sloveso s archaickou valencí. Uvedme např. frazém *что греха таить* (tj. „označuje, že člověk hovoří velmi upřímně a neskrývá své chyby“, frazém se používá v podobě vsuvky). Tvar substantiva *греха* představuje genitiv singuláru. Sloveso *таить* dnes vyžaduje doplnění v akuzativu, historicky se však používal doplněk právě ve druhém pádě. Výklady frazeologů se ovšem neshodují. Druhá verze objasňuje užití genitivu tím, že původní forma frazému vypadala následovně: *нечего греха таить*. Pod vlivem aktivních syntaktických modelů vyplývajících z partitivního významu genitivu (např. *купить сахару*) byla negace odstraněna, genitiv zůstal. Výrazy s tímto modelem z hlediska modálnosti vyjadřují pochybnosti, nejistotu, nerozhodnost mluvčího, což je velmi blízké i významu frazému se záporným zájmenem *нечего*. Záporná varianta je však více kategorická. (Bierich, Mokienko, Stěpanová 2005: 165)

Druhým zástupcem skupiny s archaickou valencí slovesa je frazém *вершить судьбы* (tj. „řídít někomu život, osud“). Výraz je příkladem jevu, kdy s postupnou změnou významu slovesa se mění i jeho valence. V 18. století se sloveso *вершить* používalo pouze v jednom významu, a to „končit, dovést ke konečnému řešení“ a kombinovat se mohlo pouze s omezeným okruhem slov z právnické oblasti: *дело, суд, судебное дело*. V té době byl pro doplnění slovesa možný pouze jeden tvar, a to akuzativ (tj. *вершить что*). Od 19. století se ale sféra užití slovesa rozšiřuje, slovní spojení může tvořit i např. s lexémy *судьба, история, подвиг*. Sloveso se tak začíná vyskytovat v novém lexikálním okolí, což vede i ke změně jeho významu: „*распоряжаться, управлять*“. Uvedená slovesa musí mít doplněk v instrumentálu, což bylo přeneseno i na sloveso *вершить*.

Jako další příklad zmíněného jevu můžeme uvést frazém *пруд пруду* (tj. „velmi mnoho něčeho“). Slovo *пруд* se ve staré ruštině užíval ve významu „место разлива реки, ручья перед плотинной“. Celý výraz měl tak dříve význam „stavět, budovat hráz

na řece či potoce, budovat rybník“. Postupně byl výraz kvůli své nadbytečnosti vytěsněn z aktivního užívání a jeho původní význam byl zatemňován. K tomu pomohlo i rozšiřování významu komponentu *нрyд* na „jakákoliv vodní nádrž bez průtoku vody“. Na stavbě každé nádrže vzniklo velké množství odpadní zeminy a pro tento jev se začal frazém užívat přeneseně. Výraz se ještě v 18. století vázal s tvarem substantiva v instrumentálu, což je možné najít i v některých literárních dílech z 19. a 20. století. Sedmý pád byl postupně vytěsněn genitivem, což bylo zapříčiněno větší abstraktností výrazu a vlivem sémantického pole „mnoho něčeho“.

Archaická valence sloves se skrývá i v dnes zcela běžném výrazu *выйти замуж за кого* (tj. „vdát se za někoho“). Příslovce *замуж* vzniklo spojením předložky *за* a čtvrtého pádu substantiva. Podstatné jméno má v tomto tvaru význam poukázání na osobu, které se má něco nebo někdo podřídit. Předložka *за* zde ukazuje na konkrétního majitele, držitele. Také sloveso *выйти* má ve výrazu abstraktní význam, a to „přejít ze svobodného, dívčího stavu do stavu závislosti na muži“. Toto chápání dokládají i svatební lidové písně. Celý frazém tak dochovává archaickou podobu 4. pádu, který nese představy o manželství jakožto procesu, kdy dívka se podmanila muži, manželovi a stala se tak manželkou. Představa podmanění ženy mužem má své kořeny už v 10. – 11. století, kdy muži ze slovanských kmenů chytali ženy u vody, násilně je dovedli k muži, kterého si „zajatkyně“ musely vzít. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 236)

Archaická syntaktická konstrukce se dochovala ve frazému *шутка сказать* (tj. „výraz opravdového údivu nad významem něčeho“). O frazému je zmíněno už v kapitole o frazémech se staroruskými prvky. Výraz obsahuje nominativ objektu při nezávislém infinitivu. Tuto konstrukci bohatě reflektují literární památky z 8. a 9. století.

V praslovanském období byly pádové tvary více sémantické než nyní. Konkrétní významy pádů se však postupně oslabovaly a nastala potřeba využívat pro určení některých konkrétních významů spojení pádu a předložky. Avšak i tyto konstrukce začaly ztrácet konkrétnost a bylo nutné zařadit do jazykového užívání další, tj. sekundární předložky. (Mrázek 2013: 132) Příkladem nedostatečného významu spojení primární předložky a pádové formy substantiva je frazém *семь пятниц на неделе у кого* (tj. „o člověku, který často mění svoje názory“). Frazém má kořeny už v dobách pohanské víry, kdy se v den bohyně Mokoše (tj. v pátek) nesmělo pracovat. Po přijetí křesťanství byl nepracovní den „přetransformován“ do dne Sv. Paraskev, který také vycházel na pátek. Lidé se měli tento den postit, vzpomínat na zemřelé. Přitom to byl ale den obchodu, kdy si každý musel splnit svoje povinnosti. Kdo např. nezapltil

v daný den své dluhy, sliboval je splnit následující pátek. Proto se frazém užíval pro označení člověka, který neustále odkládal své povinnosti. *На неделе* je ve frazému zastaralá hovorová podoba, která má dnes spisovnou paralelu se sekundární předložkou, *в течение недели*, která se v současné ruštině užívá jen v některých dialektech a ve stylisticky snižené řeči.

Zastaralou předložkovou konstrukci lze vidět ve frazému *о двух головах кто* (tj. „o statečném, až neuvážlivě smělém člověku, který nepřemýšlí nad následky svého nebezpečného jednání“). Ve frazému se vyskytuje zastaralá konstrukce spojení předložky *о* a číslovky, která se používala pro určení počtu částí nějakého předmětu. V současnosti se pro dané účely používá předložka *с*. Podobný případ archaického použití předložky představuje výraz *по адресу кого, чьему* (tj. „na jméno koho, komu“). Daná předložková konstrukce je zastaralá, dnes se používá tvar *в адрес кого, чей*.

2.2.3.4 Frazémy s lexikálními archaismy

Do skupiny frazémů s lexikálními archaismy byly zařazeny výrazy, ve kterých se vyskytují lexikální komponenty z dnešního hlediska klasifikované jako zastaralé. V rámci této skupiny je možné vydělit ještě 7 menších podskupin. Zde byly frazémy tříděny podle počtu zastoupení jejich komponentů v jednotlivých sémantických oblastech. Osmou skupinu tvoří frazémy se staroslověnskými lexikálními jednotkami.

Sémantickou oblastí, do které spadá nejvíce zastaralých komponentů frazémů, je oblast hospodářského života, lovu a způsobu života. Ze zařazených 17 výrazů uvedme některé z nich. Příkladem je frazém *на ловца и зверь бежит* (tj. „zvolání při setkání s člověkem, kterého v tu chvíli potřebujeme“). Výraz je původně ruský, vznikl zřejmě v 11. – 12. století. Lexikálním archaismem je zde komponent *ловец*, vytvořený od staroruského slovesa *ловити* (tj. „lovit, honit“). V současné době se používá místo slova *ловец* výraz *охотник* (tj. „lovec, myslivec“). Následující tři frazémy mají lexikální archaismus společný. Jedná se o komponent *рожон* ve frazémech *какого рожна* (tj. „proč?“), *ни рожна* (tj. „nic“) a *на какой рожон?* (tj. „proč?“). Slovanské slovo *рожон* bylo vytvořeno od kořene *роз-* s pomocí sufixu *-ьнь* a má význam „zaostřený kůl“. Tento nástroj se používal při lovu medvědů. V některých dialektech se lexém používal pro eufemistické označení rohaté bytosti, tj. čerta.

Lexikální archaismus pro označení hospodářského náradí obsahuje biblický frazém *перековать мечи на орала* (tj. „odmítnout boj, válečné úmysly; ubírat se mírovou cestou“), a to konkr. komponent *орало*. Jedná se o staroruské slovo, dnes se pro označení

nástroje používá výraz *плыг* (tj. „pluh“). *Орало* vzniklo ze staroruského slovesa *орати* (tj. *пахать*, „orat“). S hospodářskými potřebami má souvislost i frazém *есть еще порох в пороховницах* (tj. „ještě zůstává síla pro boj, pro dokončení něčeho“). Frazém je citátem z Gogolova díla *Taras Bulba*. Zastaralé slovo *пороховница* označovalo nádobu pro úschovu a přemísťování prachu.

K hospodářskému životu také patří hospodářská zvířata. Zastaralý výraz pro jedno z nich se dochoval ve frazému *ласковое теля двух маток сосёт* (tj. „podlézavý člověk získává od druhých výhody“). Zde můžeme vidět komponent *теля*, který představuje právě zastaralé hovorové slovo v dnešním významu „телёнок“, tj. čes. „tele“. Přísluví se dostalo na ruské území z byzantské oblasti.

Příkladem dalšího frazému s archaickým komponentem, který můžeme zahrnout do oblasti způsobu života a zvyků, je výraz *оставлять с носом* (tj. „obalamutit někoho, podvést někoho“). Komponent *нос* je substantivem, které bylo odvozeno od slovesa *нести*, tj. „nést“. Označuje dárek, který podle starého zvyku ženich nosil rodičům nevěsty. Pokud jej – a tedy i sňatek – rodiče odmítli, ženich šel s dárkem, tj. *с носом*, zpět. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 479)

Každé hospodářství se setkalo s útokem zlodějů a důkazem toho, že byli potrestáni, je komponent frazému *отставной козы барабаничик* (tj. „o člověku, který má ve společnosti nízké postavení, přesto se uchází o společenské uznání“). Výkladů frazému je více, avšak pro nás je zajímavým ten, který uvádí, že je komponent *коза* zastaralým slovem, které označuje lavici přizpůsobenou pro fyzické trestání a bití člověka. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 312)

Osm frazémů obsahuje komponent, který je možné zařadit do sémantické oblasti komunikace a rozhovoru. Jako příklad uveďme výraz *рассуждать о высоких материях* (tj. „hovořit o filosofických tématech, diskutovat nad abstraktními pojmy“). Frazém je polovičním kalkem z francouzštiny a obsahuje zastaralé slovo *материя*, tj. v současné ruštině „предмет речи, разговора“, čes. „předmět rozhovoru“, používalo se však v ironickém kontextu. Jako druhého zástupce je možné uvést frazém *говорить обиняками* (tj. „hovořit s pomocí náznaků; nedořečená informace, úmyslně mnohovýznamová“). Výraz sice neobsahuje lexikální archaismus přímo, slovo *обиняк* (tj. „náznak, narážka“) se však používá pouze ve struktuře frazémů a vzniklo ze zastaralého slovesa *обиноваться* ve významu „zamýšlet se nad něčím, pochybovat o něčem, váhat“. Jako poslední příklad této podskupiny frazémů uvedeme výraz *нести окопесу* (tj. „říkat nesmysly, hlouposti“). Jeden z výkladů frazémů uvádí, že se slovo

околесица přestalo užívat v 18. století a dochovalo se pouze s přenesenými významy. Lexém vznikl z příslovce *около* ve významu „nejdoucí k jádru řeči, k jádru věci“. Celý frazém tak měl nejprve význam „hovořit mimo hlavní téma rozhovoru, „kroužit“ kolem něj“.

Do dalšího sémantického okruhu spadají 3 frazémy. Některé jejich archaické komponenty nesou význam „část těla člověka“. Jako první uvedeme biblický frazém *плоть от плоти* (tj. „o pokrevním příbuzenství“), který ve své struktuře obsahuje zastaralé slovo *плоть*, pro jehož význam se v současné ruštině používá lexém *тело человека*, tj. „tělo člověka“. Druhým zástupcem této podskupiny je frazém *один как перст* (tj. „o tom, kdo nemá rodinu a blízké lidi, o zcela osamoceném člověku“). Zde můžeme vidět zastaralý lexém *перст*, pro který se dnes v ruštině užívá výraz *палец*. Staří Slované měli při užití frazému na mysli palec, rus. *большой палец*, který stojí od ostatních prstů bokem a působí osamoceným dojmem. Posledním frazémem z této sémantické oblasti je výraz *открывать варежку* (tj. „začít mluvit, křičet“). Na tomto frazému je zajímavé pozorovat styk různých dob vzniku frazému a jeho komponentů. Frazém jako takový je současnými slovníky chápán jako neologismus. Obsahuje však slovo *варежка*, který označuje v současné ruštině předmět pro ochranu těla před zimou, rukavice. Pochází však ze zastaralého praslovanského slova **varga*, které označovalo „ústa“ a „rty“. S lexémem *варежка* ve starém významu se dnes můžeme setkat v některých slovanských dialektech.

Do sémantického okruhu komponentů frazémů, které se týkají času a jeho určení, patří tři frazémy. U všech se nachází stejný archaický lexém, a to *година*. Řeč je o frazémech *година бедствий* (tj. „období těžkých, ničivých událostí, těžkých zkoušek“), *горькая година* (ve stejném významu jako předešlý frazém) a *лихая година* (také stejného významu). Jak již bylo zmíněno, archaickým komponentem je zde slovo *година*, pro které se v současné ruštině užívá výraz *время, срок* (tj. „čas, doba“). Lexém pochází ze staroruského kořene *годъ* ve stejném významu.

Následující frazémy nebylo možné z důvodu rozdílné sémantiky archaických komponentů shrnout do skupin právě dle sémantického kritéria, proto přecházíme na kritérium slovnědruhové. S archaickými slovesy bylo vyexcerpováno pět frazémů. Pro názornost opět uvedeme pouze některé. Prvním z nich je výraz *мыкать век* (tj. „žít těžce, v mukách, trpět obrovskou ztrátou“). Výraz vznikl na základě slovního spojení, které charakterizovalo těžkou práci rolníků při výrobě lněné tkaniny. Archaismem je ve frazému sloveso *мыкати*, pro které se dnes užívají slova *трепать, метать* (tj. „cuchat,

drát“). Slovo následně dostalo konkrétní význam, a to „rozčesávat len na koudel pro přízi“. Jako druhého zástupce můžeme uvést výraz *мороз подирает по коже* (tj. „velmi silný mráz, je velmi chladno“). Sloveso *подирает* se v současnosti používá pouze ve struktuře frazému, i odtud jej však vytěšňuje jeho novější varianta *продирать*. Frazém *трясти мошной* (tj. „plýtvat penězi, nelítovat peněz utracených za něco“) obsahuje jak archaické substantivum, tak i verbum. Substantivum *мошна* mělo význam „peněženka, váček, pouzdro pro něco“.

S archaickými adjektivy byly vytrženy dva frazémy. Prvním z nich je výraz *тьма кромешная* (tj. „úplná, hustá tma“). V současné ruštině archaické slovo *кромешный* bylo utvořeno od staroruského slova *кромѣ*, tj. „mimo, vně, kolem“, které představuje šestý pád substantiva *кромѧ* (tj. „hranice, kraj, bok“). Ve staré ruštině lexém *кромешный* označoval „vnější, venkovní“. Druhý frazém z této skupiny je *испокон века* (tj. „odedávna“). Frazém obsahuje komponent *испокон*, který vznikl ze slovanského kořene **kon-* (tj. „začátek, řada, pořadí“). Uvedené příslovce se dnes již používá pouze ve struktuře frazému.

Poslední skupinu, kterou lze v rámci lexikálních archaismů vyčlenit, je skupina frazémů se staroslověnskými lexémy. Největší počet zastaralých staroslověnských slov z vyexcerpovaných frazémů spadá do sémantické oblasti „části těla, tělo a jeho projevy“. Jako příklad můžeme uvést frazém *глас вопиющего в пустыне* (tj. „prosba bez jakékoliv odezvy“). Jako většina staroslověnských frazémů i tento pochází z Bible. Staroslověnský lexém *глас* má současnou ruskou podobu *голос* (tj. „hlas“). Následující frazém obsahuje také slovo označující projev těla. Jedná se o výraz *воспрянуть духом* (tj. „dodat si odvahy, dostat se do čilé, dobré nálady“). Sloveso *въспрянути* má v současné ruštině ekvivalent *вскочить, резко подняться* (tj. „vyskočit, rychle se zvednout“). Pokud přejdeme k pojmenování částí lidského těla, archaický název dochoval například frazém *беречь как зеницу ока что* (tj. „důkladně, velmi pečlivě něco ochraňovat, opatrovat“). Stsl. substantivum *зеница* má v ruštině ekvivalent *зрачок* (tj. „zornička“), pro denotát slova *око* se používá *глаз* (tj. „oko“). Jako poslední příklad archaismů týkajících se lidského těla uvedeme frazém *направлять стопы куда* (tj. „odejít někam“). Pro význam staroslověnského komponentu *стопа* se dnes v ruštině používá lexém *нога, подошва ноги* (tj. „noha, chodidlo“).

Druhý sémantický okruh, který lze v rámci staroslověnských lexémů nacházejících se ve frazémech vydělit, se týká hospodářského života. Frazém *бразды правления* (tj. „o státní nebo administrativní moci“). Jeden z výkladů frazémů tvrdí, že slovo

бразды ve frazému není přejímkou ze staroslověnštiny, ale že se jedná o původně ruský prvek, a to v původní podobě *брьзды*. Redukovaná samohláska *ь* se nacházela v silné pozici, proto se plně vokalizovala na *o*, posléze v důsledku „akání“ se *o* změnilo na *a*. Jisté ovšem je, že jsou slova *бразда* i *брозда* nositeli příznaku archaičnosti a v současné ruštině se pro stejný význam používá lexém *удила, вожжу* (tj. „uzda, opratě, otěže“). (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 65) Druhým příkladem je frazém *цгореть что дотла* (tj. „zcela shořet, beze zbytků shořet“). Význam výrazu je dnes zatemněn z důvodu archaizace komponentu *дотла*, které je odvozené od staroslověnského slova *тло* (v souč. ruštině *почва, дно, основание*, tj. „půda, základy“). Zmíněné substantivum se přidáním předložky *до* změnilo na adverbium. Poslední frazém, který v této podskupině uvedeme, je výraz *стоять как истукан* (tj. čes. „stát/sedět jako zařezaný“). Slovo *истукан* již bylo podrobněji rozebráno výše, jedná se o staroslověnskou formu přičestí od slovanského slovesa *истукати* (tj. „řezat, lít z oceli“).

Lexikální archaismus pocházející ze staroslověnštiny a nesoucí abstraktní význam se nachází ve frazému *до скончания века*. Frazém obsahuje tato abstraktní substantiva rovnou dvě. Prvním je tedy *скончание*, jehož současným ruským ekvivalentem je *конец* (tj. „konec“) a druhým slovo *век*, v souč. ruštině v podobě *жизнь* (tj. „život“). Jako další příklad abstraktního archaizovaného substantiva ve frazému můžeme uvést výraz *злоба дня* (tj. „to, co je v určitou dobu velmi důležité, aktuální, co zajímá a znepokojuje všechny lidi a stává se předmětem sporů“). Výraz opět pochází z církevněslovanského textu Evangelia. Lexém *злоба* označuje denotát v současné ruštině nazvaný *забота* (tj. „starost“).

Vyexcerpovaných frazémů s lexikálními archaismy spadajících do daných skupin je samozřejmě více, než je v této části uvedeno. Další frazémy jsou doloženy v příloze.

2.2.3.5 Frazémy se sémantickými archaismy

V rámci klasifikace vyexcerpovaných frazémů spadá 109 výrazů do skupiny frazémů s archaickou sémantikou. Výrazy byly dále tříděny do jednotlivých sémantických oblastí dle počtu jejich zastoupení. Směrodatným kritériem pro toto další třídění byl původní, tj. zastaralý význam komponentu frazému.

Nejvíce frazémů s archaickými lexémy spadá do sémantické oblasti *vlastnosti lidí a věcí*. Do této skupiny bylo zařazeno 19 frazémů. Jako zástupce výrazu s archaickým významem můžeme uvést frazém *непутёвый человек* (tj. „o lehkovážném, hýřivém člověku“) obsahuje komponent *непутёвый*, který byl odvozen od slova *путь* v jeho

starém významu „hodnost, funkce“. Na dvorech knížat existovala hierarchie dle hodnosti. Jednotlivé tituly byly mezi bojary velmi žádané, ale ne vždy jim kníže vyhověl. Ten, který zůstal bez hodnosti, byl nazýván jako *непутёвый человек*. V současnosti se lexém užívá ve významu „lehkomyšlný, nevázaný“. Vlastnost člověka jakožto starý význam současného lexému můžeme vidět také ve frazému *человек с понятием* (tj. „rozumný, uvážlivý člověk“). Slovo *понятие* (tj. „pojem, ponětí, názor“) je ve frazému užíváno v jiném významu než v současném jazyce, a to „rozum, intelekt“. Původně mělo také hovorový charakter. Přesto je však tento hovorový význam slova prvotním, před 250 lety byl znám jako jediný.

Když se přesuneme z oblasti vlastností člověka na vlastnosti věcí, můžeme jako příklad uvést frazém *долгая песня* (tj. „to, co nelze říci krátce; to, co potřebuje pro svoje dovršení delší čas“). Zde má komponent *долгая* zastaralý význam, a to „протяжная, небыстрая“, tj. píseň, která se zpívala táhle, dlouho. Jako zástupce dalšího archaického významu uvedeme několik frazémů: *ради красного словца* (tj. „říci jen proto, abychom ukázali svoji vynalézavost, důvtip“), *с красной строки* (tj. „od nového odstavce; od řádku, který má vpravo malý odstup“). V těchto výrazech má slovo *красный* starý význam, a to „pěkný, krásný“. Podobný starý význam má toto adjektivum i ve frazému *красная девица* (tj. „o stydlivém, plachém a nerozhodném člověku“). *Красный* zde má význam „krásný“. V lidové mluvě se označení *красная девица* vztahovalo na krásnou mladou dívku, uvedené rčení ale dnes označuje spíše nesmělého mladíka. Tento folklorní výraz se stal idiomem už v 18. století. V současnosti se lexém *красный* používá pro označení červené barvy.

Šestnáct frazémů obsahuje komponent se starým významem spadajícím do sémantické oblasti *предметы*. Několik frazémů obsahuje slovo *карман* v jeho starém významu. Jedná se např. o tyto výrazy: *тряхнуть карманом* (tj. „utrácet za něco peníze, rozhazovat“), *полный карман у кого* (tj. „o bohatém člověku“), *набить карман* (tj. „rychle získat peníze, především protiprávní cestou“), aj. Uvedený komponent má v souboru těchto frazémů starý význam, a to „peněženka, pytlík, váček na peníze“. Dnes se slovo používá pouze ve významu „kapsa“. Jako další příklad slova se starým významem označení předmětu můžeme uvést frazém *вливать молодое вино в старые мехи* (tj. „dělat něco nového, i když není dokončeno to staré; dávat nový obsah do staré formy“), který se vyskytuje v Bibli. Slovo *мех* je zde užito ve svém starém významu „kožené vaky pro úschovu vína“. Posledním uvedeným příkladem bude zastaralý význam slova *корка*, který uchovává frazém *прочитать от корки до корки что*

(tj. „přečíst něco od začátku dokonce, bez vynechání části“). Lexém *корка* zde označuje „obálka, tvrdá vazba knihy“. Motivace frazému spočívá v dřívějším způsobu výroby knih: vazby knih se vyráběly z desek obalených kůží nebo jen z kůže samotné. Dnes má slovo *корка* význam „slupka, kůra“, např. *корка хлеба*.

Poměrně velké množství frazémů, 13, obsahuje komponent, jehož starý význam lze přidělit k sémantické oblasti *hospodářství, hospodářský život* a 13 frazémů patří i do oblasti *výrazy s abstraktním významem*. Začneme tedy s příklady významů z hospodářského života. První frazém se týká hospodářského zvířete, konkr. chůze koně. Ve výrazu *бред сивой кобылы* (tj. „o něčích hloupých, nesmyslných nápadech“) si komponent *бред* dochoval svoji starou sémantiku, a to „chůze dopředu a dozadu“, v současnosti se používá ve významu přeneseném, tj. „blábolení, blouznění“. Druhý příklad, frazém *одним махом* (tj. „najednou, naráz“), obsahuje také komponent týkající se chůze koně. Jedná se o slovo *мах*, kterým lidé dříve označovali typ koňského kroku při běhu. Lexém *мах* se v jiném archaickém významu dochoval ve frazému *во весь мах* (tj. „velmi rychle, letem světem“). Zde označuje jednu otáčku mlýnského kola. S hospodářskými zvířaty jsou úzce spjaty potřeby pro jejich chov. Zastaralý význam lexému *уго* nese frazém *быть под углом чьим* (tj. „nacházet se v závislém, zotročeném postavení“). Jeden z výkladů uvádí, že slovanský lexém dříve označoval dřevěný chomout pro postroj velkého skotu. Jiné výklady uvádějí význam „příčný trám na šibenici“. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 265) Jako poslední příklady dochovaných významů týkajících se hospodářského života uvedeme frazémy *без кола без двора (оставаться, оказываться)* (tj. „být bez prostředků nutných pro existenci“) a *ни кола, ни двора* (tj. „někdo nemá vůbec nic, je zcela chudý“). V obou výrazech figuruje komponent *кол* v zastaralém významu „malý pozemek“. Ve druhém výrazu se nachází i slovo *двор* s archaickým významem „chalupa, dřevěný dům rolníků“.

Komponenty frazémů, v nichž se dochoval zastaralý abstraktní význam, jsou ve většině substantivy označující *vlastnosti člověka a jeho emocionální rozpoložení*. Pro ukázkou můžeme uvést např. výraz *вламываться в амбицию* (tj. „projevovat samolibost, přehnané sebevědomí, zveličovat vlastní hodnoty“). Slovo *амбиция* bylo do ruštiny přejato z polského jazyka za vlády Petra I. V příručce *Лексикон вокабулам новым* z 18. století je u lexému uveden význam „hrdost, pýcha“ a nese negativní příznak. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 22) V současnosti je lexém užíván ve významu „ješitnost, nadutost“ a „ambice, ctižádost“. Příkladem dochovaného významu emocionálního rozpoložení člověka je komponent frazému *иметь сердце на кого*

(tj. „zlobit se na někoho, být s někým nespokojený“). Slovo *сердце* má v tomto výrazu zastaralý význam „hněv, zloba“. V současné spisovné ruštině se slovo používá ve významech „srdce“, „duše“. Zastaralá sémantika se do současnosti uchovává také díky některým ruským dialektům. Frazémy zařazené do této skupiny se kromě substantiv označujících vnitřní prožívání člověka týkají i jiných abstraktních pojmů. Příkladem může být frazém *через пень колоду валить* (tj. „dělat něco nesvědomitě, nedbale, lajdácky“). Slova *пень* (čes. „pařez, dřevo“) a *колода* (čes. „kláda, trám, špalek“) byla dříve pocítována jako synonyma a označovala nějakou velkou překážku, nepřekonatelnou obtíž.

Následující vydělenou sémantickou oblastí je *určování barev*. Do této skupiny spadá osm frazémů. „Šedý“ je archaickým významem komponentu frazému *врать как сивый мерин* (tj. „nestydatě, drze krást“). Výraz se dochoval zřejmě z 15. - 16. století a komponent *сивый* zde má význam „světle šedý“. Ve zmíněném frazému je také archaický význam slovesa, a to *врать* (zde „říkat nesmysly“, souč. „lhát, vymýšlet si“). Ve frazému *белый свет* (tj. „země a vše živé na ní, zelená planeta“) se nachází také dva lexémy se zastaralou sémantickou. Jedná se o slovo *белый*, které dnes označuje bílou barvu, v době vzniku frazému byl však používán pro označení něčeho jasného, zářivého, kladného, dobrého. Například velcí kněží byli označováni jako *белые люди*. Tento význam je odvozen ze starého protikladu *бílý (kladný) – černý (záporný)*. Druhý komponent, *свет* (tj. souč. „světlo, jas, svít“), měl dříve prostorový význam a označoval „okolní svět“.

Na označení okolního světa navážeme další sémantickou oblastí, a to tématem *vydělení a určení prostoru*. Do této skupiny bylo zařazeno sedm vyexcerpovaných frazémů. Jako příklad uvedeme výrazy *города у веси* (tj. „vše okolo“) a *по городам у весям* (tj. „všude“). Slovo *веси* mělo v obou výrazech význam „vesnice“. Také sémantika je velmi stará, je známá již z památek ruské písemnosti z 10. století. Později byl význam lexému rozšířen na „část města“. Aktuálně se ještě slovo používalo v 19. století v tomto novějším významu, dnes se s ním setkáváme pouze ve frazémech. Ve frazému *ума палата* (tj. „o hloupém člověku“) komponent *палата* nese archaický význam „velká místnost v kamenné budově“. Později se slovo začalo přeneseně používat pro různé úřady, které byly v takových místnostech zřízeny. Dnes se lexém používá ve významu „pokoj, palác, komora, sněmovna“ aj.

Šest frazémů vytvořilo skupinu spojenou společným zastaralým významem jejich komponentů. Jedná se o oblast *komunikace*. Synonymickou řadu tvoří zastaralá

sémantika komponentů frazému *не думать не задавать* (tj. „zcela něco nepředpokládat“). V současnosti sloveso *думать* má jako jeden z významů „brát v úvahu, domnívat se“, lexém *задать* se používá ve významu „domýšlet se, dohadovat se něčeho“. Oba lexémy tedy označují myšlenkový proces, odlišují se mírou odůvodnění. Ve staré ruštině, ze které frazém pochází, však byla slovesa *думати* a *задати* synonymy, označovaly „projednávat, radit se, rokovat, společně něco posuzovat“. Jako další příklad uvedeme frazém *вершить судьбы* (tj. „řídít něčí život“), jehož komponent *вершить* dochoval archaickou sémantiku z 18. století. Tehdy bylo sloveso používáno ve významu „dovést ke konečnému řešení“, dnes je živé se sémantikou „konat, vykonávat, řídit, spravovat“. O syntaktické funkci slovesa bylo řečeno více již výše.

Osmou vydělenou sémantickou oblastí je *čas, doba*. Spadá do ní pět frazémů. Archaický význam „čas“ se vyskytuje u lexému *час* hned v několika frazémech. Uvedme např. frazém pocházející z poloviny 15. století *битый час* (tj. „velmi dlouho“), dále *в добрый час!* (tj. „přání úspěšné cesty při loučení a při začínání nějaké práce“) a *смертный час* (tj. „čas smrti“). Ve výrazu *мели, емеля, твоя неделя* (tj. „o úplné nedůvěře k řeči někoho“) slovo *неделя* nejprve označovalo volný den a vzniklo ze slovesa *не дел-ать*. V některých dialektech se do současnosti lexém dochoval s výrazem „lenoch, povaleč“, v současné spisovné ruštině označuje „týden“. Výraz je spojen s ruským zvykem, kdy si střídali domácí práce po týdnech rodinní příslušníci. Mezi činnostmi bylo i mletí obilí na chléb. Proto je komponentem výrazu i imperativ slovesa *молоть*.

Stejný počet frazémů obsahuje i sémantická skupina *označení počtu, míry*. Např. lexém *рука* v minulosti označoval kromě části těla i právě míru délky. Tento význam se dochoval např. ve frazémech *большой руки* (tj. „vysoké kvality“), *рукой подать* (tj. „velmi blízko“) či *мастер на все руки* (tj. „člověk, který je obratný v nějaké činnosti, šikovný řemeslník“). Z významu „délková míra“ se sémantika rozvíjí na více abstraktní „rozměr“ a „kvalita předmětů“. Starý význam pro určení množství dochoval frazém *тьма-тьмуца* (tj. „o velkém množství něčeho“), kde slovo *тьма* nemá souvislost s temnotou, jak je tomu dnes, ale vystupovalo ve funkci číslovky pro označení „deset tisíc“. Následně se lexém začal využívat jako symbol velkého množství.

Následuje skupina frazémů, jejichž komponent měl dříve význam týkající se *stolování, stravování a pití*. Ze zařazených čtyř frazémů uvedeme jako příklad výraz *пища райская* (tj. „o velmi chutném jídle“). Slovo *пища* mělo ve staré ruštině význam „jídlo, strava, potrava“, ale i „radost, uspokojení, blaženost“. Druhý význam vznikl kvůli

chybě překladatelů, kteří při překladu z řečtiny popletli a spojili dvě různá slova. Frazém se tedy dříve používal ve významu „nebeské blaho“. Jako druhý příklad uvedeme frazém *в чужом доме похмелье* (tj. „nepříjemnosti vzniklé kvůli někomu druhému“). Výraz je původně čistě ruský, slovo *похмелье* mělo význam „pokračování hostiny, skládání se na hostinu“. Dnes se užívá jako „kocovina, namazání se, pití alkoholu“. Původní význam, podle jedné z verzí, vznikl na základě zvyku ze staré Rusi, kdy se hosté pozvaní na hostinu hospodáři skládali a platili tak za pokračování hostiny. (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 535)

Poslední početnější sémantickou oblastí je *armáda*. Do této skupiny frazémů lze zahrnout tři výrazy, pro příklad uvedeme jeden z nich. Ve frazému *вступить в строй* (tj. „stát se pracovně schopným“) komponent *строй* označoval řadu bojové techniky. Dnes se slovo používá ve významu „zřízení, systém, režim“.

Ve vyexcerpovaném materiálu zůstalo ještě 13 frazémů, které obsahují archaický význam některého z jeho komponentů, nebylo je však možné zařadit do žádné z výše uvedených sémantických oblastí. Jedná se např. o frazém *разного толка* (tj. „o lidech různého rodu“), kde má slovo *толк* zastaralý význam, a to „náboženská sekta“. V současnosti se slovo užívá především ve významu „smysl, význam“. Jako druhý příklad nezařazeného frazému uvedeme např. výraz *свернуть с пути истинного кого* (tj. „pobízet, ponoukat někoho k něčemu“). Frazém pochází ze staroslověnštiny, sloveso *свернуть* nejprve označovalo „navrátit někoho z ubírání se špatným směrem“.

2.3 České frazémy

Jak již bylo uvedeno výše, hlavním bodem zájmu praktické části diplomové práce jsou frazémy ruské. České frazémy nebudou rozebrány tak komplexně, pouze výběrově budou komentovány následující jevy:

- a) frazémy s lexikálními archaismy
- b) frazémy s historismy
- c) vybrané archaické jevy foneticko-morfologické

2.3.1 Frazémy s lexikálními archaismy

Frazémy s lexikálními archaismy byly pro konkrétnější náhled vybrány z důvodu jejich nejpočetnějšího zastoupení. Zastaralý lexém obsahuje 159 českých frazémů. Zastaralé komponenty pocházejí z různých období, ve frazémech se tak vyskytují i slova staročeská. Pro podrobnější klasifikaci byly české frazémy, stejně jako ruské, roztrženy do sémantických oblastí.

Dvacet frazémů bylo přiděleno k sémantické oblasti *statek, hospodářství*. Ke každému hospodářství patřily i další pozemky. Frazém *být za humny* (tj. „blízko“) můžeme uvést jako zástupce několika frazémů obsahujících staročeský lexém *humna* ve významu „území oddělující zemědělskou usedlost od okolních polností a krajiny“.

Pokud se však vrátíme zpět na statek a zaměříme se na předměty, které se v hospodářství užívaly, můžeme uvést např. frazém *bejt blbej jako štandlík* (tj. „být velmi hloupý“). Slovo *štandlík* označovalo ve staré češtině zpravidla dřevěnou nádobu, džber na vodu. Není však českého původu, pochází z něm. slova *Ständer*. Žádný statek se také neobešel bez správce, který rozdělával na statku práci a dohlížel na její správné plnění, tj. zastaralým lexémem: *šafáře*. Zastaralý lexém se nyní používá ve více frazémech, jako příklad uveďme výraz *chodit (kde) jako šafář* (tj. „chovat se nafoukaně, hrubě“) či *být nešťastný jako šafářův dvoreček* (tj. „být velmi smutný, ztrápený“).

Druhá sémantická oblast, do které spadá nejvíce frazémů se zastaralými lexémy, se týká *řemesel*. Takových frazémů bylo vytrženo 15. Hned tři se vztahují např. k řemeslu brusičskému. Jedná se konkrétně o výrazy *mít hubu jako šlejfirnu* (tj. „být hubatý“), *mít hubu jako šlejfir/šlejfirka* (tj. „být hubatý, prostořeký, hádavý“), *huba mu/jí jede jako šlejfir/šlejfirce* (ve stejném významu). Zastaralý lexém *šlejfirna* označuje brusírnu, *šlejfir* či *šlejfirka* zpravidla podomního brusiče nebo brusičku.

Archaické označení mírně specifického řemesla se dochovalo ve frazému *koukat (tvářit se) jako raubíř* (tj. „dívat se zlostně, divoce“). Slovo *raubíř* bylo přejato

z německého *Räuber*, tj. loupežník. Užití lexému v tomto významu je již zastaralé, dnes se využívá ve smyslu „darebák, uličník“.

Stejně bohatou skupinou na frazémy je také sémantická oblast týkající se *majetku, bohatství a peněz*. V předcházejícím odstavci jsme hovořili o loupežnictví. To však nebylo jediným způsobem, jak získat peníze. Ti, kteří neměli dost odvahy, se uchýlili k žebření. Lexikální archaismus nese frazém *chodit střídou (středou)* (tj. „žebrot“), kde je zastaralým slovem *střída* ve významu „střídání“. S žebřením má význam zastaralého lexému přímou souvislost. Žebráci chodili střídavě po domech a prosili o almužnu či jídlo. Zajímavé je také vysvětlení slova *vrub* ve velmi frekventovaně užívaných frazémech *napsat na vrub* (tj. „napsat na dluh nebo na cizí účet“), *pít na vrub* (tj. „pít na dluh nebo na cizí účet“), *na vrub dáti* (tj. „dát na dluh nebo na cizí účet“) aj. Archaický lexém *vrub* označoval zářez ve dřevě, zde konkrétně na veřejných dveřích či nad výčepem, který sloužil pro zaznamenání dluhů konkrétních hostů.

Dvanáct frazémů bylo zařazeno do sémantické oblasti *vojenský život*. Zastaralé vyjádření rozkazu se dochovalo ve výrazu *postavit do haptáku koho* (tj. „přísně někoho pokárat“). Slovo *hapták* bylo převzato z německého rozkazu *habt Acht!* (tj. „pozor!“). Samostatně se lexém *hapták* užíval ve vojenském slangu právě pro vyjádření výzvy k přímému postoji. Jako další příklad uvedeme český frazém *vydat komu co v plen* (tj. „přestat něco chránit, bránit a vydat to do moci někoho; obětovat něco někomu“). Lexém *plen* se dříve užíval pro označení válečné kořisti, válečného lupu. V následujícím frazému byla část předmětu určeného k boji na základě podobnosti přirovnána k tělesné konstituci člověka. Jedná se o zastaralé slovo *lunt* ve významu „doutnák, zápalná šňůra“, které se dochovalo ve frazému *být (hubený) jako lunt* (tj. „je velmi hubený“). Poslední frazém, který pro názornost uvedeme, je *dělat komu pucfleka* (tj. „dělat pro někoho výše postaveného podřadnou práci“). Výraz *pucflek* pochází z německého slova *Putzleck*, tj. „čistit + skvrna“. Po přijetí do češtiny slovo získalo význam „vojenský důstojnický sluha“.

Sémantická oblast *člověk (části těla, projevy, chování, komunikace)* je také skupinou frazémů, která obsahuje více než 10 výrazů, konkrétně 12. Jako příklad uvedeme pět frazémů, jejichž komponentem je však stále stejný archaický lexém, a to *ledví*. Jedná se o následující výrazy: *nahlédnout (proniknout) do ledví* (tj. „důkladně a do hloubky si někoho prostudovat a poznat ho“), *vidět až do ledví* („plně si uvědomovat a znát špatné úmysly a smýšlení někoho“), *zpytovat ledví* (tj. „zpytovat svědomí“) a *ukázat srdce a ledví* (tj. „zcela odhalit své myšlenky, svou povahu“). Lexém *ledví* původně označoval

lidské vnitřnosti, útroby, dnes se používá v knižním stylu pro označení nitra člověka, jeho smýšlení.

Skupina frazémů spadajících do sémantické oblasti *jídlo, alkohol, stravování* obsahuje 11 výrazů, uvedeme však pouze jeden příklad. Je jím frazém *oplyvat (téci) mlékem a strdím* (tj. „mít hojnost“). Lexikálním archaismem je komponent *strdí*, který označuje med nebo medový plást. Frazém se vyskytuje také ve variantě *země oplývající mlékem a strdím* (tj. „země, ve které je hojnost“).

Další početnou skupinu tvoří jedenáct frazémů s archaickými slovesy, které bylo obtížné sémanticky zařadit. Podrobněji komentovány tedy nebudou, budou však uvedeny v příloze diplomové práce.

Následují skupiny frazémů, které obsahují méně než deset vyexcerpovaných jednotek. První z nich je oblast *úřad, právo a zaměstnání*. Jako zástupce, který nese archaický název povolání, můžeme uvést frazém *mít hubu jako kramář* (tj. „být hubatý, prostořeký, hádavý“). Lexém *kramář* označoval drobného obchodníka v krámku na tržnici.

Dalším povoláním, jehož archaický název se ve frazému dochoval, je celní nebo finanční úředník. Jeho zastaralou podobu můžeme vidět ve frazémů *honit/hnát koho jako financ kozu* (tj. „člověk dosáhne svého za jakoukoliv cenu“). Frazém vznikl pravděpodobně v dobách, kdy lidé při nedostatku financí mohli zaplatit daně v naturáliích. Finanční úředník pak např. zabavil kozu, kterou musel táhnout, i když se vzpouzela. Pokud někdo neměl ani majetek nebo odmítl zaplatit neúnosné daně, mohl skončit ve vězení. Zastaralý výraz pro označení hladomorny dochoval frazém *je tam (zima) jako v morně* (tj. „je tam velká zima a tma“).

Seďm frazémů bylo zařazeno do skupiny výrazů se zastaralými lexémy pro označení *abstraktních substantiv*. Jako příklad může posloužit frazém *mít šajn o něčem* (tj. „vědět něco málo o něčem, znát trochu něco“). Zastaralé slovo *šajn* pochází z německého *Schein* ve významu „zdání“. Dnes se lexém nejčastěji používá ve frazému v záporné podobě: *nemít o čem ani šajnu* (tj. „nevědět o něčem vůbec nic“). Výraz *zakoušet/zakusit protivenství* (tj. „vytrpět, prožívat potíže, neúspěchy, překážky“) obsahuje zastaralý komponent *protivenství*, pro jehož význam dnes používáme lexémy *příkoří, křivda, bezpráví* aj.

Další tři skupiny frazémů obsahují vždy pět výrazů. U každé sémantické oblasti uvedeme jeden příklad. Frazém *je to tu jako v apatyce* (tj. „je to tu čisté, příjemně voňavé“) je představitelem sémantické oblasti *zdraví, nemoci*. Osahuje archaický

staročeský lexém *apatyka*, pro který dnes užíváme výraz *lékárna*. Původní hláskovou variantou archaismu byly také výrazy *apoteka*, *apateka*, *apatéka*.

Následující sémantickou oblast tvoří frazémy s archaickými lexémy označující *vlastnosti něčeho*. Frazém *poslat někoho do horoucích pekel* (tj. „poslat někoho někam velmi nepříjemně, nepohodlně daleko“). Adjektivum *horoucí* nese knižní a zastaralý příznak a má význam „žárem silně rozpálený, rozžhavený“. Poslední pětičlenná sémantická oblast nese označení *zábava, hudba*. Jako zástupce uvedeme frazém *hrát jako šumař* (tj. „hrát falešně, neuměle“). Lexém *šumař* označoval potulného vesnického hudebníka, dnes se přeneseně používá pro označení špatného hudebníka, dokonce i obecně pro člověka, který špatně vykonává nějakou práci.

Sémantické oblasti *označení předmětu, rostliny, zánik a smrt* a *označení d'ábla* obsahují vždy čtyři frazémy. Příklad uvedeme u některých z nich. U sémantické oblasti *rostliny* můžeme uvést příklad *nemít ani zbla* (tj. „nevědět vůbec nic“), který je doložen od 19. století. Archaismus *zblo* označuje *stéblo*. Ze sémantické oblasti *označení d'ábla* můžeme uvést frazém *koukat se (tvářit se) jako luciper*. Zde jako archaismus vystupuje staročeský lexém *luciper*, který označoval „čerta, d'ábla“. Výraz *je tu veselo jako o/na funuse* (tj. „je tu ticho, neveselá nálada“) je zástupcem pro sémantickou oblast *zánik a smrt*. Lexém *funus* nese zastaralý příznak, dnes místo něj užíváme slovo *pohřeb*. S pohřbem má také úzkou souvislost frazém *už jede pod černým dekem* (tj. „zemřel“). Frazém dochoval archaismus *dek* (tj. „pokrývka“), který odráží staré zvyky při pohřbívání zesnulých. Naši předkové kladli nebožtíka na prkno a pokrývali jej černou látkou. Před rokem 1500 byla většina českého obyvatelstva pohřbívána bez rakví. (Stěpanova 2004: 161)

Tři frazémy obsahují skupiny výrazů se sémantikou z oblasti *vzdělání a označení národů*. Frazémy *být (černý, špinavý) (vypadat) jako mouřenín* (tj. „být velmi špinavý“), *mouřenínská povinnos/povinnost mouřenína* (tj. „činnost, za kterou se nedostane uznání“) obsahují archaické označení lidské rasy, vztahují se tedy k druhé jmenované sémantické oblasti. Komponent *mouřenín* má v současnosti paralelu *černoch*. Zastaralé slovo má kořeny v praslovanském slově **murъ* ve významu „tmavý“.

K následujícím sémantickým oblastem byl přiřazen vždy už jen jeden frazém. Jedná se o tyto skupiny výrazů: *pojmenování hodnosti, titulu, jednotková míra, oděv, město a jeho části*. První příklad, který uvedeme, obsahuje archaické označení šlechtického titulu. Jedná se o frazém *být jako gróf* (tj. „být pyšný, nadutý“). Dnes v tomto významu používáme lexémy *šlechtic*, *hrabě*. Lexém *gróf* však může vystupovat i v pozici

historismu, a to v případě, kdy jej budeme chápat ve významu názvu uherského šlechtického titulu, který zavedli Habsburkové. Z oblasti *jednotkových měr* uvedeme také jediného zástupce, frazém *být těžký jako cent* (tj. „být velmi těžký“). Archaismus cent označuje 100 kg, tedy tzv. metrický cent, dnes hovorově: „metrák“.

Kompletní seznam rozříděných frazémů je uveden v příloze diplomové práce.

2.3.2 Frazémy s historismy

Na základě excerpce bylo vyděleno 53 frazémů, v jejichž struktuře se vyskytuje historismus. Nejvyšší počet historismů představují názvy starých mincí a jednotek měny. Největší zastoupení z nich měla mince *groš*. Objevuje se ve 14 frazémech z třiceti týkajících se právě mincí a jednotek měny. *Groš* byla těžká stříbrná mince ražená ve 13. století v Itálii, odtud se pak rozšířila do Francie a dalších evropských zemí. V Čechách byl *groš* zaveden s reformou mincovnictví Václavem II. v roce 1300. Od tohoto roku až do roku 1547 byly české *groše* raženy v Kutné Hoře. (Bulisová 2003: 423) Od 17. do 19. století byla jako *groš* označována menší mince v hodnotě tří krejcarů. Výraz se vyskytuje například ve frazémech *nemít ani groš* (tj. „být zcela bez peněz“), *pro groš si dát koleno vrtat* (tj. „být velmi lakomý“), *prodat za jidášský groš koho* (tj. „zradit někoho bez výčitek svědomí“) aj.

Název mince *krejcar* se také ve frazémech vyskytuje relativně často. Jedná se o původně tyrolskou stříbrnou minci ze 13. století, která se vyznačovala reliéfem kříže. V Čechách byl *krejcar* zaveden Maxmiliánem II., byl považován za drobnější minci a platil až do nástupu korunové měny. (Bulisová 2003: 627). Objevuje se např. ve frazému *je toho jako za krejcar* (tj. „je toho velmi málo“).

Další názvy mincí, které se v českých frazémech dochovaly, jsou např. *čtyrák* (rakouská měděná mince v hodnotě 4 krejcarů), *flok* (drobná měděná mince z 15. století), *grešle* (drobná mince, která u nás vymizela v 19. století), *halíř* (jednotka korunové měny), *šesták* (dvacetihaléř), *pětník* (pětihaléř), *hřivna* (stará váhová a mincovní jednotka) a *stříbrný* (stříbrný peníz). Vyskytují se např. v následujících frazémech: *nemá ani grešli* (tj. „nemá žádný majetek“), *stojí to za zlámanou grešli* (tj. „o něčem velmi špatném“), *koupit za pár šestáků* (tj. „koupit velmi lacino“), *otočit (obrátit) se na čtyráku* (tj. „být bezzásadový a rychle, snadno změnit oportunně a zjištně svůj názor, orientaci, stanovisko“), *nemít ani floka* (tj. „být bez peněz, nemít nic“), *zakopaná hřivna* (tj. „promrhaný talent, nevyužit své specializované schopnosti a tak je zničit“), *prodat*

(*zradit někoho za třicet stříbrňáků*) (tj. „zradit někoho, zvl. lacino a vystavit ho tak nebezpečí“) aj.

Osm frazémů obsahuje staré jednotky pro označení míry délky. Jako příklad uvedeme frazém *každým coulem* (tj. „úplně, skrz naskrz“), kde *coul* představuje starou délkovou míru o délce cca 2,5 cm. Jednotka *hon*, tj. staročeská délková míra o rozměru 189,5 m, byla dochována např. ve frazému *na hony vzdálený* (tj. „je velmi vzdálený“). Podobně je tomu i s dalšími jednotkami délkové míry: *látro* (stará česká jednotka délky, asi 2 m), *loket* (59 nebo 78 cm) či *píd'* (vzdálenost mezi palcem a malíčkem, cca 20 cm). Kromě názvů starých délkových jednotek se dochovala např. i stará jednotka objemu, a to ve frazému *mít hlavu jako věrtel* (tj. „mít velkou hlavu – být rozcuchaný nebo ustaraný, utrápený“). *Věrtel* je starou českou jednotkou objemu pro sypké látky, v přepočtu představuje asi 23 litrů. V užším chápání se používá dodnes, a to v chmelařství.

Další skupina historismů obsažených v 6 frazémech označuje zařízení starých strojů či zařízení. Například frazémy *být na jedno brdo* (tj. „být monotónně, nudně stejný“), *vezmi s sebou vratidlo* (tj. „vrať se brzy“) dochovávají názvy pro jednotlivé části tkalcovského stavu. *Vratidlo* byl válec, na kterém byla navinutá osnova, *brdo* označovalo tkalcovský hřeben. Frazém *hloupý jako trdlo* (tj. „být potrhlý hlupák“) zase obsahuje komponent *trdlo* - název pro nástroj k tření máku, lámání lnu aj.

Frazémy dochovaly také např. označení starých dokumentů. Svědčí o tom výraz *knihy smolné*, které se ve středověku používaly pro zápisy o výsleších na mučidlech. Dále například označení starého šlechtického titulu se dochovalo ve frazémech *hrát si na granda, dělat granda* (tj. „předvádět se okázale a velkoryse, být velmi štědrý a chlubit se tak svým bohatstvím“). Původně slovo *grand* označovalo příslušníka španělské vysoké šlechty, původně kastilské. Dnes se slovo využívá v přeneseném významu, a to „okázale velkorysý člověk“.

Ve vyexcerpovaných frazémech nechybí ani historismy označující vojenské termíny. Jako příklad můžeme uvést frazém *klít jako dragoun* (tj. „mluvit sprostě“). Lexém *dragoun* označoval v 16. století příslušníka jízdního oddílu, který bojoval jako pěchota. (Bulisová 2003: 291) Historismus označující starou zbraň je obsažen ve velmi často užívaném frazému *vypracovat se od píky* (tj. „začít od úplného začátku, dosáhnout všeho vlastními silami“). *Píka* byla bodná dřevcová zbraň s dlouhou násadou podobná kopí. Stala se symbolem nejnižší hodnosti ve vojenské hierarchii, byla zbraní těch nejprostších vojáků. (Stěpanova 2004: 170)

2.3.3 Vybrané archaické jevy foneticko-morfologické

Pro rozbor fonetických a morfologických archaismů byly vybrány jen určité jevy. Pro ilustraci fonetických archaismů jako první uvedeme frazém *toho bohdá nebude* (tj. „doufejme, že se to nestane“). Lexém *bohdá* odráží hláskové změny, které proběhly ve staré češtině. Slovo pochází ze staročeského slovního spojení *bóh dá*. U tvrdých souhlásek před dlouhým *ó* se ve staré češtině rozvinula labializace, vznikl tedy koncem 14. a dále v 15. století následně tvar *buóh*. Později došlo k monoftongizaci diftongu *uo* na *ú*, vznikl tedy dnes již známý tvar *bůh*. (Davidová 1979: 26)

Jako další příklad fonetického archaismu můžeme uvést frazém *sedět (být) kde jako na vejminku* (tj. „sedět, být někde zbytečně, nečinně sedět, nepomáhat nebo nemít co dělat“). Zde u komponentu *vejminek* můžeme vidět staročeský diftong *ej*, který vznikl z původního *i*. K diftongizaci došlo na počátku 16. století, ve spisovném jazyce však nezobecněla. (Davidová 1979: 25)

Pokud se přesuneme k archaickým jevům morfologickým, budeme se nejprve věnovat substantivům. Ve frazémeh *pro Bůh* (tj. „vyjádření nepříjemného údivu“), *zdař Bůh* (tj. „pozdrav“), *tě Bůh* (tj. „vyjádření nepříjemného údivu“) se vyskytuje nominativní tvar substantiva *Bůh*. Ve staré češtině byl totiž tvar nominativu singuláru a akuzativu singuláru totožný. Lexém *Bůh* patřil k deklinaci mužských o-kmenů.

Velmi častým jevem je výskyt záporového genitivu u substantivních komponentů frazémů. Záporový genitiv je variantou nominativu, dnes je pocíťován jako velmi knižní a vyskytuje se jen v dialektech a ve frazémeh. (Grepl, Karlík 1986: 237). I když není jednoznačně v současné češtině pocíťován jako archaický, z těchto uvedených důvodů byl do naší práce zařazen také. Jev můžeme demonstrovat například na následujících frazémeh: *bez práce není koláče* (tj. „bez práce nedostaneš odměnu“), *nemá kusa cti v těle* (tj. „je od základu nečestný, špatný člověk“), *nemít ani vindry* (tj. „nemít nic, žádné peníze ani majetek“).

Jako příklad archaického jevu u adjektiv nám může posloužit frazém *dostat na chrám Páně* (tj. „být zbit“). Díky komponentu *Páně* je dochovaný jmenný tvar zaniklého přivlastňovacího adjektiva k substantivu *Pán*. (Stěpanova 2004: 163) Stejný archaický jev se nachází také ve struktuře frazému *ruka Páně* (tj. „vyšší moc“). Zastaralý tvar adjektiva můžeme také vidět například ve frazémeh *být jako Daniel v jámě lvové* (tj. „být ve velkém nebezpečí“), *jáma lvová* (tj. „velké nebezpečí“), *octnout se v jámě lvové* (tj. „ocitnout se ve velkém nebezpečí“) aj. Tvar adjektiva *lvový* se vztahuje k substantivu *lev* a má dnes tvar *lví*.

Ve frazémech s komponenty-zájmeny se velmi četně vyskytuje starý tvar tázacích zájmen *jaký* a *který*. Důkazem toho jsou například frazémy *kýho d'asa!* a *kýho čerta!* (tj. „co to má znamenat?“), dále *ký div!* (tj. „vyjádření podivu, překvapení“). Zájmeno *ký* bylo vytlačeno variantou *který*. Ta dříve měla význam pouze „který ze dvou“.

Vhled do problematiky morfologických archaismů vyskytujících se ve frazémech zakončíme u sloves. Velmi často zastoupeným jevem u slovesných komponentů frazémů je infinitivní koncovka *-ti*. Infinitiv se ve staré češtině tvořil z minulého kmene za pomoci *-ti*, případně *-ci*. Infinitivní koncovka *-ti* se zřídka vyskytuje i dnes, považujeme ji již jako velmi knižní a archaickou. Akademická mluvnice češtiny z r. 1986 uvádí jako normativní koncovku infinitivu *-t*, avšak počítá i s variantou *-ti*. Tento jev se vyskytuje v mnoha frazémech, jako příklad uveďme dva: *rozlíti si ocet u někoho* (tj. „rozzlobit si, rozhněvat si někoho a ztratit tak přátelský kontakt s ním a jeho podporu“), *strunu natahovati* (tj. „někoho velmi dráždit“).

ZÁVĚR

Diplomová práce nese název Ruské a české frazeologismy s archaickými prvky. Předmětem našeho zájmu se tedy staly především ruské, ale také české frazémy, které ve své struktuře obsahují archaický komponent nebo archaický prvek v komponentu. Cílem práce bylo zmapovat výskyt frazémů s archaickými jevy v ruské a české frazeologii, klasifikovat je a analyzovat. Prameny pro excerpci výrazů se staly publikace, které se touto problematikou zabývají nejobsáhleji. Jedná se o slovník *Русская фразеология – историко-этимологический справочник* autorů A. Bierich, V. Mokienko a L. Stěpanova a o publikaci *Historie a etymologie lidových rčení. Bibliografie pramenů* autorky L. Stěpanové. Z uvedených pramenů bylo vyexcerpováno 310 ruských a 288 českých frazémů. Diplomová práce si kladla za cíl prozkoumat podrobněji frazémy ruské a výběrově frazémy české.

Práce obsahuje dvě části, a to teoretickou a praktickou. Teoretická část se zabývá frazeologií jakožto vědou, frazeografií a frazémem obecně, praktická část vychází z konkrétních excerpí a dále s nimi pracuje.

Jak již bylo nastíněno, teoretická část pojednává o termínu *frazeologie*. V této lingvistické disciplíně se za relativně krátkou dobu její samostatné existence (tj. prakticky od poloviny 20. století) dosáhlo četných badatelských výsledků. I přes rozsáhle interdisciplinární charakter nauky však zůstává diachronní frazeologie ve stínu badatelského zájmu. V současné době diachronní oblast disciplíny zkoumá skupina badatelů *Petrohradského frazeologického semináře prof. Mokienko*, v českém prostředí je však historickým aspektům frazémů věnovaná jen malá pozornost. Monografií zaměřených na danou problematiku existuje velmi málo, jako zástupce můžeme uvést např. publikaci L. Stěpanové: *Česká a ruská frazeologie: diachronní aspekty*. K této oblasti jsme se snažili naší diplomovou prací také přispět.

Pro pojmenování základní jednotky frazeologie se v průběhu existence disciplíny vyskytlo několik termínů. Ač název práce obsahuje termín vlastní ruské frazeologické tradici, *frazeologismus*, dále je v práci upřednostněn Čermákův výraz, *frazém*. Problematika terminologie nauky je tedy dalším předmětem teoretické části práce, stejně jako charakteristika frazému, kritéria pro jeho určení, kapitola o struktuře frazémů a jejich klasifikaci. Hlavními autory, z jejichž publikací bylo pro zpracování teoretické části čerpáno, jsou V. Čermák, L. Stěpanova, J. Talickaja a Z. Leonovičová.

Poslední kapitulu teoretické části tvoří téma rozvrstvení ruské a české slovní zásoby, a to především z diachronního hlediska. Jako podklad pro praktickou část diplomové práce jsou zde rozpracovány termíny *archaismus* a *historismus*.

Hlavním zájmem praktické části se staly frazémy ruské. Tři sta deset výrazů bylo podrobeno dvojí klasifikaci. V rámci první klasifikace byly frazémy rozříděny dle původu archaického komponentu. Největší počet frazémů nesl komponent z církevní slovanštiny (např. *смертный грех, денно и нощно*). Můžeme říci, že tento jev je výsledkem dlouhodobého vzájemného působení ruského jazyka a církevní slovanštiny ruské redakce na jednom území. Aktuálnost a živost frazémů se zmíněnými prvky udržuje i jev stálého používání již zmíněné církevní slovanštiny. Druhou nejobsáhlejší skupinu tvořily výrazy s prvky staroruskými (např. *ни зги не видно, работать засучив рукава*), nejméně frazémů pak patřilo do skupiny výrazů s prvky praslovanskými (např. *Баба – Яга (костьная нога)*). Praslovanština jakožto prajazyk slovanských národů má o mnoho staletí delší historii než stará ruština, proto také více podléhala různým vlivům a její relikty tak v jazycích, a tedy i ve frazémech, byly vytlačovány novějšími, například právě staroruskými prvky.

V druhé klasifikaci byly frazémy rozříděny dle druhu archaického komponentu. Výrazů se zastaralými fonetickými prvky se příliš nedochovalo, díky vyexcerpovanému materiálu jsme však mohli postihnout např. následující archaické fonetické jevy: staré hláskové změny zapříčiněné zánikem jerů, dochování hlásky *jať*, zastaralá pozice přízvuku či ruské plnohlasí vs. nerealizované plnohlasí staroslověnského původu (do dané skupiny frazémů patří např. výrazy *ни зги не видно, жили - были, о двух головах кто*).

Nejvíce archaických prvků týkajících se morfologie bylo nalezeno v komponentech náležících k slovesům, zájmenům a podstatným jménům. U sloves se ve frazémech dochovaly relikty starých minulých časů, a to perfekta, antepretérity a staroslověnského aoristu (např. *явился еси*). Četně se také vyskytovaly frazémy, v jejichž struktuře byl komponent ve starém tvaru konjugace slovesa či v zastaralém tvaru přičestí a přechodníku (např. *очертя голову*). U pronomén bylo zachyceno málo archaických jevů, avšak na relativně bohatém materiálu. Jednalo se především o staré tvary ukazovacího zájmena *сей*, vztažného a tázacího zájmena *кой* a zájmena *вся, все* (např. *сию минуту*). Již podstatně méně frazémů se dochovalo s archaickými prvky substantivními. Jednalo se především o výrazy s pozůstatky starého kmenového deklinačního principu (např. *перековать мечи на орала*). V jednom frazému byl

dochován i dnes už nepoužívaný tvar vokativu. Poslední slovní druh, který zde zmíníme, jsou adjektiva. Jejich staré krátké tvary se ve frazémeh objevovaly také, a to především v syntaktické pozici přívlastku (např. *мал и велик*). Pokud tedy přejdeme k frazémům s archaickými syntaktickými prvky, nezanedbatelnou část excerpcí tvořily frazémy obsahující slovesa s archaickou valencí.

Druhou nejpočetnější skupinu frazémů této klasifikace tvořily frazémy s lexikálními archaismy. Výrazy byly seřaděny do sémantických oblastí dle významu zastaralého lexému. Je známo, že pro Slované bylo charakteristické zemědělství, lov, rybolov, řemeslná výroba a stará slovní zásoba byla bohatší především v této oblasti, tj. v oblasti živé a neživé přírody a života člověka. Největší počet frazémů skupiny s lexikálními archaismy se týká právě těchto oblastí. Výrazy obsahovaly staré názvy spojené se zemědělstvím, hospodářským životem, lovem a také s jinou důležitou oblastí lidské činnosti, a to komunikací (např. *на ловца и зверь бежит, перековать мечи на орала, есть еще порох в пороховницах*).

Zcela největší množství frazémů (109) bylo zařazeno do skupiny výrazů se sémantickými archaismy. Obsahují komponenty, které jsou ve frazému užity ve významu, jenž je dnes považován jako zastaralý. Tyto frazémy byly také tříděny dle sémantických oblastí, a to právě na základě archaického významu. Výsledky v zásadě odpovídají předešlé skupině. Nejsilněji zastoupenými skupinami byly názvy pro vlastnosti lidí a věcí, pro označení různých předmětů a také pojmy spojené s hospodářským způsobem života. Nechyběly ani lexémy s archaickými významy vlastností člověka a jeho emocionálního rozpoložení, určení času, prostoru a barev (např. *человек с понятием, с красной строки, белый свет*).

České frazémy byly na rozdíl od ruských zpracovány výběrově. Zaměřili jsme se na frazémy s lexikálními archaismy, historismy a vybranými zastaralými morfologickými prvky. U českých frazémů největší skupinu zaujímaly frazémy se zastaralým lexémem. Bylo zjištěno, že nejvíce archaismů se sémanticky dotýká statku a hospodářského života, řemesel a chování, komunikace a částí těla člověka (např. *бýt за humny, bejt blbej jako štandlík, mít hubu jako šlejfírnu*). Velmi podobně tomu bylo i u frazémů ruských. Oblast hospodářství představovala také jednu z nejpočetněji zastoupených. Můžeme z toho odvodit závěr, že činnost lidí obou národů byla soustředěna na stejné oblasti, a to hospodářství a řemesla. V těchto oblastech vznikly četné ustálené výrazy, které se dochovaly až současnosti. V českém materiálu se však ještě dochovaly frazémy

obsahující archaické lexémy týkající se vojenského života. Takový jev byl v ruských frazémeh zaznamenán minimálně.

Foneticko-morfologické jevy byly v teoretické části postihnuty výběrově. Z oblasti fonetiky jsme se zaměřili na staročeské vokalické přehlásky (např. *toho bohdá nebude*). V morfologii se náš zájem dotýkal záporového genitivu u substantiv, který se dnes v ruštině aktivně užívá, v češtině je však pocíťován jako archaický (např. *bez práce není koláče*). U zájmen byly komentovány zastaralé tvary vztažného a tázacího zájmena ký (např. *kýho d'asa!*), což má společné prvky se zmíněným staroruským zájmenem *коѣ*, u sloves pak tvary infinitivu s koncovkou *-ti* (např. *rozliti si ocet u někoho*). Z vyexcerpovaného materiálu bylo však zřejmé, že ruské frazémy jsou na morfologické archaismy značně bohatší než české.

Na základě vyexcerpovaného materiálu můžeme konstatovat, že se v ruské i české frazeologii dochovalo poměrně velké množství frazémů s archaickými prvky. Některé z nich jsou používány pouze okrajově, ale většina pořád patří k frekventovaným. Komponenty se zastřeným původem či významem dokonce dodávají těmto frazémům zvláštní expresivní příznak.

Téma diplomové práce Ruské a české frazeologismy s archaickými prvky je natolik obsáhlé, že jej bohužel nebylo možné v naší práci v celkové šíři popsat. Snažili jsme se tak alespoň přispět k tomuto zajímavému tématu, a tedy i k oblasti diachronní frazeologie, která je v české vědě prozatím v ústraní.

РЕЗЮМЕ

Тема дипломной работы посвящена области диахронной фразеологии, конкретно русским и чешским фразеологизмам с архаическими компонентами. К данной теме меня привел интерес к истории славянских языков. Фразеологизмы до сих пор сохраняют исторические языковые явления и предоставляют нам так возможность встретиться с устаревшими формами языка в живой речи и проникнуть так в прежние этапы развития языков. Знания в области лингвистических процессов и явлений, которые существовали в предыдущие периоды развития языка нам помогают точнее понять его современное состояние. Посредством фразеологизмов можно узнать не только данные об истории языка, но также информацию об истории жизни и о менталитете древних народов, живших не только на славянской территории. Целью дипломной работы является выявление русских и чешских фразеологизмов с архаическими компонентами и анализ устаревших компонентов в их составе.

Моя специальность не только русская, но и чешская филология, поэтому исследованию были подвергнуты не только русские, но также и чешские фразеологизмы. Главный материал представляют русские фразеологизмы, у чешских фразеологизмов был наш интерес сосредоточен только на избранные устаревшие явления.

Основным материалом для исследования является 310 русских и 288 чешских фразеологизмов. Источником русского материала является словарь *«Русская фразеология – историко-этимологический справочник»* авторов А. Бирих, В. Мокиенко и Л. Степанова. Источником чешских фразеологизмов была книга Л. Степановой *«Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů»*. Фразеологизмы с историческими компонентами были подвергнуты классификации и анализу.

Дипломная работа разделена на две главные части – теоретическую и практическую. В теоретической части характеризуется фразеология как наука, то есть главы теоретической части посвящены теме развития фразеологии, её терминологии и месту фразеологии в системе наук. Наш интерес также сосредоточился на фразеографию в общем и на фразеографию русскую и чешскую. Отдельный раздел посвящен диахронной фразеологии. Вторая половина

теоретической части описывает основную единицу фразеологии, т. е. фразеологизм – дает его характеристику, критерии выделения, структуру и компоненты, происхождение и стилистическую окраску. Последняя глава теоретической части сосредоточена на характеристике словарного запаса русского и чешского языков с исторической точки зрения. В работе характеризуется также термины *архаизм* и *историзм*.

Практическая часть дипломной работы непосредственно посвящена анализу конкретных примеров, извлеченных из названных выше источников. В первой части данной части исследуются русские фразеологизмы. Настоящая часть является центром нашего исследования. На основе определенных критериев были разработаны две классификации русских фразеологизмов: классификация по происхождению архаического компонента и классификация по типу архаического компонента. Выделенные группы фразеологизмов были проанализированы.

В отличие от части с русскими фразеологизмами, материал чешских фразеологизмов был исследован не так комплексно. Проанализированы были только некоторые типы архаических явлений. Точнее, были исследованы чешские фразеологизмы с лексическими архаизмами, фразеологизмы с историзмами и с некоторыми фонетическо-морфологическими устаревшими явлениями.

Первая статья теоретической части дипломной работы посвящена фразеологии в качестве науки. Термин *фразеология* можно понимать по-разному. Но для нашей работы главными значениями данного выражения являются «часть языкознания, которая изучает фразеологизмы» и «совокупность самых фразеологизмов, единиц фразеологии».

Лингвисты в рамках фразеологии стремятся исследовать характерные черты фразеологизма, его определение. Далее, учёные занимаются, например, проблемой перевода фразеологизмов, сопоставительной фразеологией или этимологической и исторической фразеологией.

Первый раздел также посвящен терминологии фразеологии и её основным единицам. Термин *фразеология* выходит из греческого слова *phraseologia*, которое возникло на основе слова *phrasis* в значении «фраза», «способ выражения». В русской лингвистической традиции употребляется термин *фразеологизм*, в чешской фразеологической среде В. Чермак предпочитает этому термину выражение *фразем*.

Основоположником фразеологии некоторые лингвисты считают Ш. Балли, впервые употребившего термин *фразеология* в начале двадцатого века. В. Чермак пишет, что фразеология начала развиваться в конце двадцатого века и её развитие он связывает прежде всего с именем В. В. Виноградова. Однако до сих пор в приведенной науке не существует единой терминологии.

Фразеология как наука была всегда связана с другими, не только лингвистическими дисциплинами. Наука имеет связи с фонологией, морфологией, лексикологией и синтаксисом, риторикой. Далее можно назвать, например, этнографию, психологию, историю и другие.

Как уже было сказано, фразеология как наука имеет также разные аспекты. Наша дипломная работа относится к области фразеологии диахронной. До сих пор в рамках разных областей фразеологии лингвисты добились многих и интересных успехов, но диахронной фразеологии до сих пор уделяется недостаточное внимание. По-видимому, причиной этой ситуации является тот факт, что в настоящее время языки исследуются прежде всего с синхронной точки зрения. Диахронной фразеологией в России занимался, например, В. Ларин, сейчас занимаются В. Мокиенко, Ю. Солодуб и другие.

Вторая глава теоретической части посвящена теме фразеографии. Фразеография занимается теорией и практикой составления фразеологических словарей. Классификация фразеологических словарей похожа на классификацию словарей лексикографических. Можно выделить фразеологические словари диахронные и синхронные, одноязычные, двуязычные, частотные и другие. Для нашей работы важны диахронные словари фразеологии. Из русских публикаций данного типа можно назвать словарь «Русская фразеология. Историко-этимологический словарь», изданный в 2005 году. Авторами являются А. К. Бирих, В. М. Мокиенко и Л. И. Степанова. В чешской фразеологической среде такого диахронного словаря пока нет. Немного данной темы касается словарь «Slovník české frazeologie a idiomatiky» коллектива авторов Ф. Чермак, Й. Гронек, Й. Махач, где даются этимологические комментарии к отдельным фразеологизмам. Но речь идёт прежде всего о словаре языковом, синхронном, одноязычном и дескриптивном.

В третьей и четвёртой главе теоретической части мы уделили внимание развитию русских и чешских фразеологических исследований. В рамках русской фразеологии можно назвать имена В. В. Виноградова, Б. Ларина, В. Жукова, В. Мокиенко, А. В. Кунина и других. В настоящее время самым важным

фразеологическим объединением является Фразеологический семинар проф. В. М. Мокиенко в Петербургском государственном университете. Лингвисты семинара занимаются, например, общей и славянской фразеологией, сопоставительной и исторической фразеологией, проблемой перевода фразеологизмов, созданием фразеологических словарей славянских языков и др.

Чешской фразеологией раньше интересовались, напр., Ф. Л. Челаковски, В. Флайшганс, Й. Машин. Однако, нужно сказать, что их работы имели не описательный характер. Данные авторы поговорки и пословицы только собирали. Стремления описать целую чешскую фразеологию появляются в восьмидесятых годах прошлого века. Главным фразеологом данного этапа является Ф. Чермак. В 1982 году был коллективом авторов под его руководством создан словарь «Slovník české frazeologie a idiomatiky». Данный словарь состоит из четырёх томов. Данные тома включают сравнения, выражения неглагольные, выражения глагольные и фразеологизмы – предложения.

Интерес пятой главы теоретической части направлен на проблему единицы фразеологии, т. е. на *фразеологизм*. Фразеологизм можно очень трудно определить. Но большинство учёных соглашаются в том, что фразеологизм является устойчивой единицей с целостным значением. Чермак подчёркивает, что речь идёт прежде всего об единице аномальной, которая противоречит обыкновенным языковым семантическим и грамматическим правилам.

Ф. Чермак также работает с термином *invariant*. Лингвист имеет в виду один конкретный фразеологизм, который не несет никакого признака, значит, он является нейтральным. В живой речи фразеологизм существует не только в данной форме, но также в её морфологических, фонетических, синтаксических а т. п. вариантах.

Члены Петербургского фразеологического семинара проф. Мокиенко определяют фразеологизм как устойчивое, воспроизводимое, экспрессивное и семантически целостное словосочетание. Но данные лингвисты подчеркивают относительный характер приведённой характеристики.

Фразеологизм употребляется для удовлетворения потребностей общения, является носителем эстетической, экономической, оценочной и метаязыковой функции. Из этого вытекает, что фразеологизм принадлежит в большинстве случаев к разговорному стилю и употребляется в устной речи.

Фразеологизм можно выделить на основе нескольких критериев. Но лингвисты не единогласны в их определении. С точки зрения петербургских фразеологов, можно выделить первым критерий устойчивости. Это свойство фразеологизма быть во времени и просторе постоянным, непеременимым. Фразеологизм обладает такой структурой и компонентами, какую он имел уже при его возникновении. Вторым критерий – воспроизводимость. Этот критерий тесно связан с предыдущим. Третий критерий – экспрессивность. Экспрессивность представляет эмоциональное отношение говорящего к предметам или реалиям внешнего или внутреннего мира. Последним выделенным критерием является семантическая целостность. Это значит, что фразеологизм может благодаря своей семантической целостности выступать в качестве эквивалента слова.

В данной главе теоретической части описывается также структура фразеологизма. Структура – это внешняя форма фразеологической единицы. Компоненты фразеологизма сходны с формами регулярного языка. Их комбинации устойчивые и помогают так воспроизводить данный состав. Компоненты имеют точный определенный порядок и фразеологизм нельзя разложить на отдельные компоненты.

В. В. Виноградов фразеологизмы разделил на три основные группы. Первой являются *фразеологические сращения*, которые представляют совершенно неделимые и неразложимые словосочетания с собственным целостным значением. Другую группу представляют *фразеологические единства*, у которых их целостное значение мотивировано значением отдельных компонентов. Третью группу составляют *фразеологические сочетания*, в которых отдельные компоненты могут выступать в качестве отдельных слов, но один компонент тут употребляется в значении, типичном именно для данного фразеологизма.

Фразеологизмы возникли как отражение истории, культуры и опыта народов. Значит, данные единицы часто являются носителями внеязыковой информации, которая типична для данного народа.

Последняя глава теоретической части посвящена расслоению словарного запаса русского и чешского языков. Тут описано выделение ядра и периферии лексического состава. Однако, внимание сосредоточено прежде всего на определение словарного запаса с диахронной точки зрения. Как в русском, так и в чешском языке можно выделить устаревшие слова., т. е. *архаизмы* и *историзмы*. Архаизмы представляют собой устаревшие слова, которые уже не

употребляются в нейтральной речи, хотя данные выражения означают предметы, которые все ещё существуют в окружающем мире. Наоборот, историзмами являются те слова, которые уже активно не употребляются, потому что обозначаемый ими предмет (лицо, явление и т. д.) уже не существует. Арализмы и историзмы могут употребляться в живой речи, например, в составе фразеологизмов.

Как уже было показано выше, наш интерес в практической части был прежде всего сосредоточен на русские фразеологизмы. Триста десять эксерпций фразеологизмов было распределено с точки зрения двух критериев. На основе того были выработаны две классификации: классификация по происхождению архаического компонента и классификация по типу архаического компонента.

В рамках первой классификации были выделены фразеологизмы с праславянскими, старославянскими и древнерусскими чертами. Самое большое количество фразеологизмов содержало компоненты из церковнославянского языка. Можно сказать, что данное явление является результатом долгого сосуществования русского языка и церковнославянского языка русской редакции на одной и той же территории. Вторую самую многочисленную группу составляют фразеологизмы с чертами древнерусского языка. Самое большое количество фразеологизмов было включено в группу выражений с чертами праславянскими. Существование праславянского языка в качестве праязыка славянских народов является намного более древним, чем существование древнерусского языка. Значит, праславянский язык попадал под разные влияния и его реликты были в языках (значит и во фразеологизмах) вытеснены более новыми языковыми явлениями (например, древнерусскими).

Вторая классификация помогает распределить фразеологизмы по типу архаического компонента: фонетические, морфологические и т. д. Фразеологизмов с фонетическими компонентами сохранилось немного. На основе эксерпций мы можем назвать, например, следующие устаревшие фонетические явления: старые звуковые изменения, вызванные утратой еров, сохранение звука ять, устаревшая позиция ударения или русское полногласие и неполногласие старославянского происхождения.

Что касается морфологии, то носителями самого большого количества устаревших явлений были глаголы, местоимения и имена существительные. Глаголы в качестве компонентов фразеологизмов сохраняют устаревшие

грамматические категории – типы следующих прошедших времен: перфект, плюсквамперфект и старославянский аорист. Часты фразеологизмы с глаголами в устаревших формах спряжения или в архаической форме причастия и деепричастия.

Устаревших грамматических явлений у местоимений сохранилось мало. Но их можно найти в большом количестве фразеологизмов. Речь идёт прежде всего об устаревшем указательном местоимении *сей*, вопросительном местоимении *кой* и формах *вся*, *всё*.

Архаические явления в именах существительных прежде всего несут характер старой системы склонения, т. е. системы склонения по характеру основы существительного. В одном фразеологизме сохранилась форма звательного падежа, которая сегодня уже не употребляется.

У имен прилагательных сохранились прежде всего их краткие формы в синтаксической функции определения. Можно так перейти к фразеологизмам со синтаксическими архаизмами. Часто в выражениях отмечалась устаревшая валентность глаголов.

Вторую большую группу по количеству фразеологизмов с устаревшими явлениями создают выражения с лексическими архаизмами. Фразеологизмы были разделаны на группы с особой семантикой устаревшего слова. Значение устаревших слов имеет связь с деятельностью древних славян. Известно, что для славян было типично сельское хозяйство, охота, рыболовство, ремесленное производство. Значит, устаревший словарный запас восходит прежде всего к названным областям деятельности человека. Самое большое количество лексических архаизмов, сохранившихся во фразеологизмах, касается приведенных выше областей. Фразеологизмы сохраняют выражения, связанные с хозяйством, охотой и с другой очень важной областью человеческой жизни, т. е. общением.

Самое большое количество фразеологизмов, 109, принадлежит к группе выражений с семантическими архаизмами. Семантическими архаизмами являются те слова, которые во фразеологизме употреблены в устаревшем значении. Это значит, сегодня эти слова в живой речи употребляются, но в совсем в другом значении. Фразеологизмы приведенной группы также были разделены на группы на основе их семантики, точнее, устаревшей семантики. Самое большое количество фразеологизмов принадлежит к группе выражений, обозначающих свойства людей и предметов, названия предметов, и выражения, связанные

с хозяйством. Другими группами с фразеологизмами были выражения со значением, связанным с эмоциональной жизнью человека, с определением времени, простора и цветов.

В отличие от русских фразеологизмов, чешские выражения были описаны не так комплексно. Наше внимание было сосредоточено на фразеологизмы с лексическими архаизмами, историзмами и некоторыми устаревшими морфологическими явлениями.

Самую большую группу составляли фразеологизмы с устаревшими словами. На основе эксцерпций мы узнали, что самое большое количество лексических архаизмов семантически связано с усадьбами и хозяйством, ремесленным производством и поведением человека, его общением, а также частями тела человека. Подобные результаты мы получили в области русских фразеологизмов с лексическими архаизмами. Самое большое количество фразеологизмов было включено тоже в группу, связанную с хозяйством. Можно сказать, что данное явление обусловлено сходством в образе жизни русского и чешского народов. Большинство жителей обоих народов представляло работающий слой общества. Благодаря им возникло много устойчивых выражений, которые сохранились в активном употреблении до сих пор. В отличие от русских эксцерпций, в чешских фразеологизмах сохранились также выражения из военной области. Такого явления в русских фразеологизмах почти не было обнаружено.

В области фонетических архаизмов мы интересовались древнечешскими звуковыми изменениями. В морфологии мы на основе чешского материала описали отрицательный родительный падеж. Эта форма имен существительных в русском языке до сих пор активно употребляется. Но в чешском языке она уже несет признак архаичности. У местоимений наше внимание сосредоточилось на устаревшие формы вопросительного местоимения *ky*. Данное чешское местоимение имеет связь с названным выше русским местоимением *кой*. У глаголов мы описали окончание инфинитива *-ti*. Из анализа русского и чешского фразеологического материала вытекает, что русские фразеологизмы содержат больше морфологических архаизмов, чем чешские выражения.

На основе эксцерпций также можно сделать вывод, что в русской и чешской фразеологии сохранилось относительно большое количество фразеологизмов с архаическими компонентами. Некоторые из них в активной речи употребляются не так часто, но большинство из них постоянно используются в живой речи.

Компоненты с устаревшим или неясным происхождением придают данным фразеологизмам особый экспрессивный заряд.

Тема «Русские а чешские фразеологизмы с архаическими компонентами» очень обширна и в рамках объема дипломной работы невозможно было полностью проанализировать всю эту проблему. Мы попытались внести вклад в эту тему, а также в область диахронной фразеологии, которой в чешской лингвистической среде уделяется мало внимания. Надеемся, что наши материалы и анализ будут полезны будущим исследователям.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

1. BULISOVÁ, J. a kol.: Ottova všeobecná encyklopedie ve dvou svazcích. Praha: Ottovo nakladatelství, 2003. ISBN 80-7181-959-X.
2. ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika. In: Encyklopedický slovník češtiny, s. 142. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.
3. ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1371-0.
4. ČERMÁK, F.: Idiomatika a frazeologie češtiny. Praha: Univerzita Karlova, 1982.
5. ČERMÁK, F. a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky (díl 1-3). Praha: LEDA, 2009. ISBN 9788073352158.
6. DAVIDOVÁ, D.: Historická mluvnice češtiny. Pedagogická fakulta v Ostravě: Ostrava, 1979.
7. FLAJŠHANS, V.: Česká přísloví – sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Olomouc: UP v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3329-5.
8. GREPL, M.; KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. SPN: Praha, 1986.
9. LEONOVÍČOVÁ, Z.: Lexikologie a praktická stylistika ruského jazyka. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Fakulta pedagogická, 1980.
10. MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-048-7.
11. MAN, O.: Základy lexikologie ruského jazyka. Praha: Státní nakladatelství, 1976.

12. MARTINCOVÁ, O.: Archaismus. In: Encyklopedický slovník češtiny, s. 45. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.
13. MARTINCOVÁ, O.: Historismus. In: Encyklopedický slovník češtiny, s. 166. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.
14. MOKIENKO, V.; STĚPANOVA, L.: Русская фразеология для чехов. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, 2008.
15. MRÁZEK, M.; POPOVA, G. V.: Historický vývoj ruštiny. Brno: Tribun EU, 2013. ISBN 978-80-263-0354-1.
16. PETR, J. a kol.: Mluvnice češtiny. ACADEMIA: Praha, 1986.
17. STĚPANOVA, L.: Česká a ruská frazeologie: Diachronní aspekty. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, 2004. ISBN 80-244-0795-7.
18. STĚPANOVA, L.: Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-669-4.
19. TALICKAJA, J: Ruský jazyk – lexikologie. Brno: Masarykova univerzita Brno, Pedagogická fakulta, 1998. ISBN 80-210-1724-4.
20. VAVREČKA, M.: Lexikologie ruského jazyka. Ostrava: Pedagogická fakulta v Ostravě, 1989.
21. VEČERKA, R.: Základy slavistiky a rusistiky. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, FF, 1987.
22. БИРИХ, А. К. МОКИЕНКО, В. М.; СТЕПАНОВА, Л. И.: Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Москва: Издательство Астрель, 2005. ISBN 5-17-029253-8.

23. ВИНОГРАДОВ, В. В.: Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков. Москва: Высшая школа, 1982.
24. МОКИЕНКО, В. М.: Славянская фразеология. 2-ое изд. Москва: Высшая школа, 1989.
25. ТРУБАЧЕВ, О. Н. (ред.): Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. Москва: Издательство Наука, 1979.

Internetové zdroje

1. Internetová jazyková příručka při UJČ AV ČR
<http://prirucka.ujc.cas.cz/> (15. 8. 2015)
2. Phraseoseminar.slovo-spb.ru
Фразеологический семинар проф. В. М. Мокиенко.
http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/seminar_mokienko.htm (30. 9. 2015)
3. Vokabulář webový – Webové místo pramenů k poznání historické češtiny
<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (15.8.2015)
4. Лингвокультурологический тезаурус «Гуманитарная Россия» Морфология.
<http://www.philol.msu.ru/~tezaurus/library.php?course=1&raz=3&pod=3&view=c>
(3. 2. 2016)

ПŘÍLOHY

1. Ruské frazémy

Klasifikace dle původu archaického komponentu

Frazémy s praslovanskými prvky

Баба-Яга (костяная нога)

травить баланду

среди бела дня

ползать (ползти) на карачках

Frazémy s prvky staroslověštiny a církevní slovanštiny

альфа и омега

метать бисер перед свиньями

благорастворение воздушных

бразды правления

ангел земной

ради боха

и ныне, и присно, и во веки веков

легче верблюду прийти сквозь

игольное ушко

темна вода во облацех

глас вопиющего (вопиющий)

в пустыне

петь (запеть) на девятый глас

вопить гласом велиим

смертный грех

всякое даяние благо

денно и ночью

сгорать (сгореть) что дотла

вкушать (вкусить) от древа познания

добра и зла

воспрянуть (воспрять) духом

нищие духом

всей душой к кому

без зазрения совести (действовать,
лгать)

земля обетованная

беречь (хранить) как зеницу ока что
злоба дня

знамение (примета) времени

как идол

и иже с ним

до последнего издыхания

стоять (сидеть) как истукан

краеугольный камень (чего)

Кесарево Кесарю (, а божие Богу)

книга за семью печатями

корень зла

во сто крат

лакомый кусок

райские кущи

причислять (причислить) к лику

святых кого

в мгновение ока

одним миром мазаны

превозносить (превознести) до небес
кого

небо и земля

витать в облаках

как оглашенный (бежать, кричать,
шуметь)

око за око, зуб за зуб

посыпать пеплом голову

на поле брани
до положения риз
отрясать (отрясти) прах кого
повергать (повергнуть) в прах кого
прах тебя возьми!
притча во языцех
совращать (совратить) с пути
истинного кого
смирение паче гордости
направлять (направить) стопы куда
воздавать (воздать) сторицей
суета сует и всяческая суета
ничтоже сумняшеся (сумняся)
сучо в глазу замечать (видеть)
труса (трусю) праздновать
пускаться (пуститься) во все тяжкие
(во вся тяжкие, во вся тяжкая)
уничтожение паче гордости
смертный час
се человек
эры задавать
юдоль плача (печали), юдоль
плачевная
язык прильпе (прилип) к гортани

Frazémy s prvky staroruskými

арапа заправлять (запускать) кому
яко борове
мыкать век
вокруг да около
дневать и ночевать
лютый зверь
зги божьей не видать
ни зги не видно

быть (находиться, жить, ходить) под
иглом чьим
иду на вы
ходить козырем
стоять (находиться) у кормила
(правления)
сидеть на корточках (садиться на
корточки)
проливать (пролить) свою кровь
жив курилка!
задавать (здать) лататы
с лихвой (вознаградить, окупиться)
под личиной
менять (поменять) личину
срывать (сорвать) личину с кого
в лоск (лоском) (положить, уложить,
лечь)
сияше аки луна в нощи
выходить (выйти) вбиваться (вбиться)
в люди
чёрные люди
погибоша аки орби (орбы, орбе)
городить пустой огород
огород городить
недреманное око
опускать (опустить) очи долу
пальма первенства
пенькам (пням) богу молиться
пища райская
знает что (одна) грудь и подоплёка
подоплёка дела
возводить поклёп на кого
низкого пошиба
одного пошиба

рубаха-парень
в руках кого, чьих, у кого (быть,
находиться)
на живую руку
сѣдя на санѣх
держать (оставлять) под спудом
пригвозждать (пригвоздить)
к позорному столбу кого
там и сям
шиворот-навыворот

Klasifikace podle druhu archaického
komponentu

Frazémy s fonetickými archaismy

возвращается ветер на круги своя
жили-были
растекаться мыслью по древу
петь (запеть) на дебятый глас
денно и ночью
стоять у кормила
сидеть на корточках
посыпать пеплом голову (главу)
о двух головах кто
притча во языцех
ни зги не видно
низкого пошиба
сѣдя на санѣх
перековать мечи на орала
сказать невест что
страха ради иудейска
увидеть воочию
бред сивой кобылы
разбивать (разбить) вдребезги
вливать молодое вино в старые мехи

сам себе голова
города и веси
среди бела дня
не до жиру
без кола без дрова
люблю молодца
растекаться мыслью по древу
попадать в переплёт
подобру – поздорову
холодный сапожник
непутёвый человек
темна вода во облацех
вкусать от древа
во сто крат
превозносить до небес
отрясать прах от ног своих
повергать в прах кого
прах тебя возьми!
страны света

Frazémy s morfológickými archaismy

Morfologické archaismy u verb

жили - были
стало быть
явился еси
язык прильпе (прилип) к гортани
Бог вест
говорить (сказать) невест что
как ни в чём не бывало
очертя голову
засучив рукава
стоять как истукан
лакомый кусок
положа руку на сердце

скрепя сердце
как в воду кануть
одним махом семерых убивахом
что есть мощи
говорить невесть что
невесть сколько
погибоша аки орби

Morfologické archaismy u pronomín

в кои-то веки
во время оно
всё и вся
сию минуту (секунду)
великие мера сего
само собой разумеется
ни в коем случае
на кой чёрт (ляд)!
и иже с ним
се человек
иду на вы
возвращается ветер на круги своя

Morfologické archaismy u substantív

в кои-то веки
веки вечные
служить верою и правдою кому
врачу, исцелился сам
на конь!
бодливый корове бог рог не даёт
ничто не ново под луною
мерить тою же мерою
перековать мечи на орала
оптом и в розницу (продавать)

Morfologické archaismy u adjektiv

испокон века (веков)
жар-птица
от мала до велика
святая святых
страха ради иудейска
пускаться (пуститься) во все тяжкие

Morfologické archaismy u prepozíc

палка о двух концах
до чёрта
сказка про белого бычка
делать (сделать) на совесть
в руках кого, чьих у кого

Morfologické archaismy u numeralií a adverbií

за тридевять земель
с глаз долой

Frazémy se syntaktickými archaismy

войти замуж
семь пятниц на неделе у кого
и был таков
от мала до велика
по адресу кого, чему
о двух головах кто
что греха таить
шутка сказать
вершить судья
пруд пруди
жар-птица

Frazémy s lexikálními archaismy

Hospodářský život, lov, způsob života

яко борове
перековать мечи на орала
на ловца и зверь бежит
с миру по нитке
трясти мошной
оставлять с носом
жугольная ночь
есть ещё порог в пороховницах
провал бы взял кого
какого рожна
ни рожна
на какой (кой) рожон?
отставной козы барабанщик
без руля и без вертил
ласковое теля двух маток сосёт
на старом юру

Komunikace a rozhovor

рассуждать о высоких материях
говорить обиняками
нести околесицу
и в помине нет кого, чего
читать по складам
ни аза в глаза
начинать с азов
твердить азы

Části těla člověka

открывать варежку
один как перст
плоть от плоти

Čas a jeho učení

година бедствий
горькая година
лихая година

Archaická slovesa

мыкать век
жив курилка
мороз подирает по кожи
трясти мошной
говорить без обиняков

Archaická adjektiva

испокон века
тьма क्रомешная

Frazeémy se sémantickými archaismy

Vlastnosti lidí a věcí

сам себе голова
красная девица
дёшево и сердито
добро пожаловать
неповитый дурак
куда кривая вывезёт
на кривой не объедешь
благим матом
на миру и смерть красна
длинная (долгая) песня
нечистая сила
ради красного словца
ясного сокола видать по полёту,
а молодца – по коходке
с красной строки
красный угол
непутёвый человек

человек с понятием
на живую руку

Předměty

вливать молодое вино в старые мехи
держи карман (шире)
набить (набивать) камран
полный карман у кого
тощный карман
тряхнуть карманом
не по карману что кому
говорить вздор
читать (прочесть) от корки до корки
что
попадать (попасть) в переплёт
за словом в карман не лезет
под личиной
менять (поменять) личину
срывать (сорвать) личину с кого
за длинным рублём
рубаха – парень

Hospodářství, hospodářský život

ни Богу свечка, ни чёрту кощерга
бред сивой кобылы
приходится не ко двору
без кола без дрова (оставаться,
оказываться)
ни кола, ни двора
попасть как кур во щи
во весь мах
одним махом
попрыгуня-стрекоза
быть под игом чьим

огород городить
возводить поклёп на кохо
пруд пруди

Abstraktnost

вламываться в амбицию
для блезиру
с виду тих, да обычаем лих
не до жиру
добрый гений
люблю молодца за обычай
палка плачет по ком
через пень колоду
иметь сердце на кого
срывать (сорвать) сердце на ком
на нез (и) суда нет
без устали
ревность не по разуму

Určování barev

жар-птица
среди бела дня
белая кость
краска бросилась в лицо чьё
вогнать краску в кого
врать как сивый мерин
белый свет

Vydělení a určení prostoru

города и веси
по городам и весам
выдать на-гора
белый свет
ума палата

вокруг да около
пригвозждать (пригвоздить)
к позорному столбу кого

Komunikace

вершить судьба
не думать, не гадать
сказка про белого бычка
соловья баснями не кормят
мелкайя сошка
не давать спуску кому

Čas, doba

мели, емеля, твоя неделя
битый час
нужен как летошний снег
в добрый час
смертный час

Označení počtu a míry

несметное количество чего
мастер на все руки
большой руки
рукой подать
тьма-тьмущая

Stolování, stravování, pití

напиться вдрызг
в чужом пиру похмелье
наговорить (насказать) сорок бочек
арестантов
пища райская

Armáda

быть начеку
вступать (вступить) в строй
выходить (выйти) из строя

Nezařazené frazémy

витать между небом и землёй
судить да рядить
разного толка
притча во языцех
открывать варешку
бес попутал кого
быльём поросло что
оказывать внимание кому
пахнет жареным
подрубить по корень что
растекаться мыслью по древу
запятнанная репутация
совратить (сворачивать) с пути
истинного кого

2. České frazémy

České frazémy s lexikálními archaismy

Sémantická oblast *statek, hospodářství*

má humence v hlavě
ospem se bídy hrnou
dělat jako do foroty
být nešťastný jako šafářův dvoreček
chodit (kde) jako šafář
hořet jako fakule
mít grunt
být za humny
my o vlku, a vlk za humny
smrt jako za humny
pražská chasa
držet v kordu/v kordech
chytit koho do osidel
upadnout do čích osidel
trhni si pajšlem
létat jako pometlo
chovat se jako slouha
bejt blbej jako štrandlík
být hloupý jako troky
je to jako říčice
stavět svíci pod kbelec

Sémantická oblast *řemesla*

mít svek v hlavě
mít v hlavě cvek
kameníci, hřebenáři z Motošina
až do poslední mrtě
být jako šidlo
mít dobré útory
gypsová hlava
koukat jako raubíř

(být) šikovný jako motovidlo
je to (ostré)/chutná to jako šalvostr
mít hubu jako šlejfirnu
mít hubu jako šlejfír/šlejfírka
huba mu/jí jede jako šlejfíři/šlejfírce
vzít šmíra
být (hořký) jako utrejch
jít na vandr

Sémantická oblast *majetek, bohatství*

a peníze

tomu je hoj
na mizinu přijíti/přivésti
rukou dáním
nestát za šart
vzít úžitek
nestálo to za balatku
jít na holport/do holportu s kým
zakopat svou hřivnu
neslevit ani joty
nezměnit ani joty
chodit střídou (středou)
na vrub dáti
napsáti na vrub
píti na vrub
vrub sřezati komu

Sémantická oblast *vojenský život*

dáti na harc
být na harci (harcu)
být kde jako na ztracené vartě
postavit do haptáku koho
chodit holdem
chodit/dát se do křížku s kým

být (hubený) jako lunt
vydat komu co v plen
dělat komu pucfleka
být (hloupý) jako pučtok
kluk (je) jako tambor
žabomyší vojna

Archaická slovesa

dočkat času
vstrčiti psí hlavu na koho
dostat slovu
co nachoval Stýskal (nashromáždil), to
utrátí (promrhal) Výskal
se špatnou se potázat
zválo mu to chmel
kupčít v chrámě
dštít/chrlít (na koho) oheň a síru
dát si padla
okusit/ochutnat plodů ze stromu poznání
s dobrým se potázati

Sémantická oblast člověk (části těla, projevy, chování, komunikace)

kouká jako zevel
dělat brykule
mít hlavu v pejru
dělat hluky a fuky
nahlídnout/proniknout do ledví
odhalit/otevřít své ledví
vidět až do ledví
zpytovat ledví
mít sicflajš
ukázat srdce a ledví
dát vale komu

být malý jako ze života (své) matky

Sémantická oblast jídlo, alkohol, stravování

namačkání jako herynci
opíjet se na slaný heryňk
roztrhnu jako herynka koho
mít břicho jako herynkové krósně
oplyvat/téci mlékem a strdím
jíst oblem
oblo hltati
být hospodou kde
dát komu co jako přivažek
je dutý jako lék od špiritusu
země oplývající mlékem a strdím

Sémantická oblast úřad, právo, zaměstnání

honit/hnát koho jako financ kozu
na foch
být od fochu
mít hubu jako kramář
je tam (zima) jako v morně
vymrskat penězoměnce z chrámu
potazu s Vaňkem bráti
postavit/stavět (přibít) na pranýř koho

Sémantická oblast abstraktní substantiva

pod fochem
mí grif na co
z gruntu srdce
zakoušet/zakusit protivenství
mít šajn o něčem
dáti všanc

ani vidu, ani slechu

Sémantická oblast zdraví, nemoci

jít k duhu komu

je to tu jako v apatyce

je toho jako z apatyky

nechodí do apatyky pro filipínské kapky

vzít úhonu

Sémantická oblast vlastnosti něčeho

lutová věc

drahný čas

být (celý) hin na co, z čeho

valná hromada

poslat do horoucích pekel

Sémantická oblast zábava, hudba

být jako čamrda

to je vidět z kruchty

je tu jako o posvícení

hrát jako šumař

dělat ze sebe tatrmana

Sémantická oblast označení předmětu

bez okolků

nedělat (s čím, s kým) dlouhé okolky

být (dlouhý) jako štangle

nosit v tornistře maršálskou hůl

Sémantická oblast rostliny

ani zbla

(mít) vlasy černé jako smola

čekat jako lilium na poli

tvářit se jako lilium

Sémantická oblast zánik a smrt

na drt opilý

rozbít co na drt

tvářit se jako funebrák

je tu veselo jako o/na funuse

až do skonání světa (časů, věků)

už jede pod černým dekem

Sémantická oblast označení d'ábla

být (létat) jako luciper

koukat se/tvářit se jako luciper

luciper je zašit (v kom)

kýho šlaka

Sémantická oblast vzdělání

koukat jako kantor na jelito

kantorská politika

ani tytlík (tytlíček)

Sémantická oblast označení národů

teutonské běsnění

být (černý, špinavý)/vypadat jako

mouřenín

mouřenínská povinnost

povinnost mouřenína

Sémantická oblast příslovce

drahně let

křížem krážem

Sémantická oblast pojmenování

hodnosti, titulu

být jako gróf

Sémantická oblast jednotková míra

být těžký jako cent

Sémantická oblast město a jeho části

kejvá jako Smrt na Staroměstském rynku

Sémantická oblast oděv

s tichým dechem pod kožuchem

České frazémy s historismy

Staré mince a peněžní jednotky

mít blechy po krajcaru

otočit (obrátit) se na čtyráku

nemít ani floka

mít floky

nemít ani fuka

nemá ani grešli

prodávat za grešli

stojí to za zlámanou grešli

jidášský groš

nedal bych za něho groš

nemít ani groš

nemít ani za groš ceny

pro groš si dát koleno vrtat

prodat za jidášský groš koho

škrtit groš

to je za groš drahé

vdovín (vdové) groš

utrácet od českého groše deset bílých

peněz

mizerných pár grošů

haléri, dej místo šestáku!

na hony vzdálený

zakopaná hřivna

příspět svou hřivnou

přijít z kopy na groš

je toho jako za krejcar

udělat (co) kdyby kroupa za groš byla

mizerných pár šestáků

otočit (obrátit se) na pětníku

třicet stříbrných

(prodat, zradit koho za) třicet stříbrňáků

nemít ani šesták

nestojí to ani za šesták

vstaň šestáku, groš jde!

koupit za pár šestáků

Staré jednotky délkové míry

každým coulem

na hony vzdálený

tisíc láter

látro hromů

dvojí (různý) loket

povědět (ukázat) komu, zač je toho loket

být na dlouhé lokte

píd' po pídi

Staré armádní termíny

klít jako dragoun

spanilé jízdy

ta ženská je jako kyrysar

vypracovat se od píky

Stará zařízení a stroje

nemůže vratidlo najít

vezmi s sebou vratidlo

na jedno brdo

v jedno brdo
mít (co) za lubem
stát kde jako trdlo
hloupý jako trdlo

Staré jednotky objemové míry

mít hlavu jako větel

Staré jednotky váhové míry

zakopaná hřivna

Názvy starých dokumentů

knihy smolné

Staré šlechtické tituly

hrát si na granda, dělat granda

České frazémy s morfologickými

archaismy

Infinitivní koncovka –ti

složiti/svléci starého Adama

dáti komu, čemu alifer

dáti komu na čas

s Davidem se práti

na den dělati

dělati dryje

s facirem choditi

kydati hanu

volati v jeden hlas

hody váleti

zapověděti co pod hrdlem

vzíti na káry koho

jíti kraj světa

připraviti báseň komu

lelků hleděti

lelky prodávati (polykati)

v zadní líce líbati

neklásti v lidech naděje

rozbíti (roztrhati) na mancáry

upraviti mozek

jíti do návi

do Nouzova a Chudobic táhnouti

rozliti si ocet (s kým)

pásti oči

státi co opařený

z písku provaz plésti (splétat)

klaněti se herodesovskou poklonou

komu

pracovati k porodu

píti (lokat) čí pot a krev

z Prostějova pocházeti

vypáliti rybník komu

sekyrou házeti

tropiti (stropiti sobě) smích z koho

stropem vyletěti (vyskočiti)

na jednu strunu bít (břínkati)

strunu natahovati

hleděti si svého

vésti svou

míti šance

tropiti si šašky

vléci se jako šnek

Záporový genitiv

není ani dechu ani slechu

nemít ani findy

není hlavy ani paty čemu

nedostat ani chlupu

nedostat ani chmýrka
Izraelský, v němž lsti není
není chyby
nemít chyby
bez práce není koláče
nemít ani konce ani zvonce o čem
nemá kusa cti v těle
nemá rozumu ani za dva nové
nemáš v zahrádce stulvíku (mívej aspoň
jazyk za zuby)
nemít ani šupa
nemít ani vindry

Další archaické morfologické jevy

ký čert
obať jsou čert jako d'ábel
kého/kýho čerta

být jako Daniel v jámě lvové
dali mu (dostal) krom daru
krom boží dárek
kýho d'asa!
na bíle dni
jáma lvová
ký div!
(Daniel) v jámě lvové
octnout se v jámě lvové
lézt/vlézt do jámy lvové
upadnout/dostat se do jámy lvové
ukázat zač je toho kopa
kýho kozla!
vědět, zač je v Pardubicích perník
sedět/být kde jako na vejminku
sedět/být kde jako vejměnkář
kýho výra